

Гр. НАШ

МОРАЛЬ

(Природа, зміст, історія та норми її)

ВИДАННЯ ДРУГЕ, БЕЗ ЗМІН

*

ВИДАВНИЦТВО „ВІЛЬНА СПІЛКА“
ПРАГА—ЛЬВІВ—ЛЯЙПЦІГ

Гр. НАШ

М О Р А Л Ь

(Природа, зміст, історія та норми її)

„Працюй і борися на світі,
Найбільше-ж люби і кохай,
І, що-б не почав ти робити,
Любовю усе ти вінчай!“
(Грінченко)

ВИДАННЯ ДРУГЕ, БЕЗ ЗМІН

*

ВИДАВНИЦТВО „ВІЛЬНА СПІЛКА“
ПРАГА — ЛЬВІВ — ЛЯЙПЦІГ

П е р е д м о в а.

«Героїв час минув... — що ж, будемо й без них!..
Але невже нема ні іскорки чесноти?
Невже, крім пишних фраз та поривів дрібних,
Нічого вже нема в найвищій істоті?
Ми раді за прогрес, і от до всіх-країн
Ми на вистави йдем з культурністю своєю.
Коли ж той буде час, що більше, ніж машин,
Ми виставим людей з високою душею?»

(Самійленко).

Вперед, гадко! час минає!
Ми вперед ідем поволі:
Треба швидче поспішати,
Погулять, як вітер в полі,

Щоб нові шляхи побачить,
Щоб про їх ся роспитати,
Щоб тії шляхи новії
Браттям иншим показати...

(Бачинський).

Перед нашими очима пройшло в життя багато молоді, тієї молоді з кришталево-чистою душею, з негасимим святим пориванням до правди, яка всім своїм еством, як билина до сонця, пнеться до освіти, з метою осягнути знання правдивого людського життя.

Ми не раз бачили, як вона без провідника, без сторонньої помочі, без всякої системи, з одним лиш гарячим бажанням «навчитись жить по-людськи», самотужки здобуває потрібну їй крихту знання і витрачає на це занадто багато часу й праці, часто непродуктивно, лиш через брак відповідної літератури.

Разом з тим ми пересвідчилися, що таку молодь найбільше цікавить те, що так чи инакше освітлює людське життя з морального боку. Питання моралі—це ті питання, якими вона завше живе, горить, над якими найбільше ламає голову. Розв'язання цих питань взагалі не легке, а нашій українській молоді воно утрудняється ще й тим, що до сього часу немає відповідної літератури українською мовою. Та, правду кажучи, і на московській мові переважає спеціальна література, а не загально-приступна. Зважаючи на все це, і намислили ми по силі своїй допомогти нашій молоді в ознайомленні з моральним питанням.

Та з чого почать? На протязі віків склались різні погляди на мораль та різні системи її трактування.

Одні системи (авторитарні) трактують, що мораль походить з абсолютного авторитету і її не можна загально обгрунтовувать, а другі (автономні), навпаки, доводять, що мораль має загальні принципи і закони її можна обгрунтовувать. Помимо того, одні системи з'ясовують мораль, як діяльність розсуду, другі—чуття, а треті—чуття та розсуду вкупі. Знов же є системи (евдемонизм), що з'ясовують моральну діяльність людей бажанням щастя, особистого (егоїзм) або загально-людського (утилітаризм); є такі системи (еволюціонизм), що моральну діяльність з'ясовують бажанням поступу, особистого (індивідуальний індивідуалізм) або загально-людського (індивідуальний універсалізм), а є й такі (мораль обовязку), які настоюють на тім, що бажання щастя не має і не повинно мати жадного впливу на моральну діяльність людини, і т. д.

Багато є різних систем і кожна по своєму з'ясовує, що таке мораль.

Гадаючи, що одночасне трактування про різні теорії моралі занадто обтяжить читача, який вперше береться за вивчення моралі, ми не наважились дати в першу чергу хоч коротке освітлення різних систем моралі, а отут виклали більш—менш приступно тільки одну теорію, яка з'ясовує мораль тими прирожденими інстинктами, що примушують людину, шукаючи власного щастя, дбати про загально-людське добро. Це та теорія, яку можна назвати теорією натуральної моралі, що еволюціонує під впливом зміни економічних умов життя.

Спинились ми на цій теорії через те, що 1) в останні часи вона найширше запанувала в науці, 2) найбільше відповідає сучасному стану природничих наук про походження та соціальне життя людини, 3) найлегша для зрозуміння, і 4) дає багато матеріалу для широкого міркування про різні питання, так чи інакше зв'язані з морально-суспільним життям людей.

Ми не утворювали нових теорій, а, дбаючи про цінний духовний споживок для молоді, зібрали тут, мовляв Монтень, пучечок чужих квіток, давши від себе ту нитку, яка їх зв'язує.

Щоб читач легше і ясніше зрозумів нижче подану теорію моралі, ми, помимо того, що поминули інші теорії,—майже скрізь вжили догматичного, або, правдивіше сказати-б, інформаційного викладу, не вдаючись в критику. Покладаємо надію, що цікавий читач не обмежиться тільки нашою книжкою і знайде можливість по-знайомитись з іншими теоріями моралі та їх критичним розглядом по інших уже працях. Гадаємо, що хто нашим трактуванням не задовольниться, той шукатиме другого, а тоді йому, знаючи викладену нами систему,

легше буде критично розглянутись в різних трактуваннях моралі і скласти їм свою власну оцінку. Наша мета—заохотити і допомогти молоді поміркувати над тим, що таке моральне життя.

Матеріалом для свого викладу про мораль ми покористувалися переважно з таких праць:

- 1) Сутерландъ—Исторія розвитку нравственного инстинкта.
- 2) Вольтманъ—Система морального сознания.
- 3) Фаулеръ—Прогрессивная нравственность.
- 4) Крживицкій—Этика.
- 5) Менгеръ—Новое учение о нравственности.
- 6) Лакомбъ—Соціологическія основы истории.
- 7) Бюхнеръ—Сила и матерія.
- 8) Дарвинъ—Мое міросозерцаніе.
- 9) Дарвинъ—Происхождение видовъ.
- 10) Цельль—Умъ животныхъ.
- 11) Эспинасъ—Соціальная жизнь животныхъ.
- 12) Липертъ—Исторія культуры.
- 13) Каутскій—Возникновение брака и семьи.
- 14) Каутскій—Этика и историческій матеріализмъ.
- 15) Бельше—Происхождение челоуѣка.
- 16) Бельше—Родословная животного царства.
- 17) Драгоманів—Рай і поступ.
- 18) Герцен—Знання і мораль.
- 19) Бебель—Женщина и социализмъ.
- 20) Бремъ—Жизнь животныхъ.

та з інших праць.

Окрім того, покористувались ми віршами та народними приказками, в яких одбився моральний світогляд нашого народу, з різних українських етнографічних збірників та з творів наших письменників.

Гр. Наш.

I.

Закони поведіння.

Хто ходить в десятці,
У кого свитина
Вся—латка на латці,—
Аби були в нього
Голова та руки,
Любов до народу,
Волі й науки,—
Він чадо громади:
Вона його любить,
Як сина кохає,
Як сина голубиць.
Хто-ж всім коверзує,

Зневажа родину,
Свого не шанує,
А служить чужині,
Хто в краще не вірить,
Душею не рветься
Будучину змірять
Й живе, «як живеться»,—
Тому треба плакати
На себе самого,
Бо не привітає
Україна такого.
(О. Кониський).

Людина не може жити так, як їй забагнеться, **Можна лю-**
ніколи нічого й нікого не слухаючись, ні з чим не **дня живе по**
рахуючись, ні до чого не пристосовуючись, то-б-то, **законах.**
не зважаючи на те, чого від неї вимагає життя
(природне, суспільне та особисте).

Коли людина хоче задовольнитись зо свого жит-
тя, коли хоче, щоб це життя було щасливим, то
мусить свої бажання, спонукання та поривання лад-
нати з тими законами поведіння, з тими законами
людських відносин, які на неї накладає це життя
(природа, суспільство та власний організм), бо
життя задовольняє і дає щастя лиш тим, хто

«Як дбаєш, так і маєш» (нар. пр.). *шанує його, хто шанує вироблені ним закони та кермується ними в своїх вчинках, в своїм поведінні, хто ж ними нехтує, того воно карає і відбирає од нього щастя.*

Через те в своїм поведінні люди мусять не покладатись лиш на свою волю, на своє бажання, а мусять слухатись законів людського поведіння, бо як каже приказка: «своєю волею до добра не дійдеш».

Всі, які є, закони поведіння можна розкласти на дві збірки: 1) *природні закони* та 2) *людські закони*.

Природні закони.

Природні закони утворила для нас сама природа. Люди в їх утворення не втручались. Ці закони утвршились, склались навіть без людського відому, без жадного їх заходу; склались самостійно і стоять вище їхньої вдачі, сили та волі. Знищити або змінити їх люди сами не мають сили.

Людські закони.

Людські ж закони поведіння придумано і складено самими людьми. Складали їх люди, ґрунтуючись на своїм досвіді, спостерігаючи, з одного боку, життя природи, а з другого—суспільне та особисте життя людей. Люди мають волю і силу ці закони міняти, коли в цім є потреба. Через те ці закони ламаються, одні частіше, другі—рідче, залежно від умов життя та культурнаго поступу людей. Менче всього, як доведено наукою, люди міняють такі свої закони, які по змісту близько стоять до природніх.

Людські закони поведіння, в свою чергу, можна розкласти на 4 збірки: 1) *державні*, 2) *суспільні*, 3) *релігійні* та 4) *моральні*.

Державними законами зветься ті закони, які складає держава, щоб вартувати та обороняти свої інтереси, як в межах свого панування, так і по за ними¹⁾. Всі вони тепер списані в книгах. Хоч справді ні жодна людина всіх державних законів не знає, але ніхто не має права відмовлятися незнанням хоч би одного закону. Всі люди однієї держави мусять виконувати всі закони, які до них стосуються. До правдивого послухання цим законам примушує сама держава фізичною силою через своїх агентів: суд, адміністрацію і т. и.

Державні закони.

Закони суспільства складає само суспільство, щоб забезпечити себе від шкідливих людей в тих межах людської діяльності, якими держава не дуже цікавиться і відповідних для них законів не склала. Також закони суспільства складаються і для того, щоб поліпшувати суспільне життя, помимо державного впливу. Суспільні закони є не що инше, як, наприклад, народні звичаї (звичай гостинности у славян; звичай вітати на улиці і незнайомих людей у селян і т. и.), товариські звичаї та традиції різних верств суспільства, корпорацій, гуртків та професій („шляхетні звичаї та традиції“, „честь мундіра“, лікарське та вчительське реноме і т. и.). Це ті закони, що від одних верств, стану та професій часом вимагають як раз протилежного, ніж від других. Закон професійної чести, напр., від вояків вимагає всяку образу змивати кров'ю, але

Закони суспільства.

¹⁾ У нас тепер державні закони складає Державна Дума, потім їх переглядає Державна Рада, а ствержує Царь.

той же самий закон учителеві не тільки забороняє це робити, а навіть забороняє піднімати руку на кого б то не було, бо вчитель по своїй професії повинен і других вчить і сам завше рятувати особисту і професійну честь гуманними способами. Звичайно, закони суспільства ніде не списані, але більше відомі людям, ніж закони державні, і хоч суспільство примушує слухатись їх, взагалі, не фізичною силою, а лиш словом, переконанням та громадянським призи́рством до винуватців, все ж таки людність правдивіше слухається їх, ніж законів державних.

Релігійні закони.

Релігійні закони—це *обрядові закони віри в догмати кожної релігії*, виключаючи звідцїля моральні поучення, бо такі поучення стосуються вже до законів моралі. От, напр., в Христїянській релігії вимагання віри в Бога Отця, Сина і Св. Духа, в Його Промисел, в Божу Матір, в Святе Письмо, в святу силу молитви, посту, таїнств и т. и.---все це є релігійні закони. Проповіді-ж І. Христа про те, як треба жити, належать до законів моралі.

Релігійні закони складаються або самими засновувателями релігій, або їх послідовниками і, як не зразу, то пізніше списуються на папері.

Закони моралі.

Закони моралі—це *закони нашого не тільки зовнішнього, а й внутрішнього духовного поведіння*. Виконання їх залежить тільки від нас самих, від нашої доброї волі, тому списуються вони не на папері, а в наших душах та в нашім розумі. Це як раз закони тієї моралі, про яку у нас буде річ. Через те зьясувати їх зміст, зьясувати, що то саме за закони, хто чи що їх складає,

від чого залежить їх виконання і як саме їх люди виконують,—з'ясувати все це можна буде лиш тоді, коли ми добре зрозуміємо, що таке мораль.

Тепер же ми з'ясуємо лиш, в яких стосунках, в яких зв'язках стоять моральні закони з законами державними, суспільними та релігійними.

Пригадавши собі всі закони поведіння та з'ясувавши їхню роль в житті, ми побачимо, що коли людина нехтує яким би то не було законом поведіння, нехтує законом взагалі, то цим наживає собі біду. Нехтування законами веде людину до якої небудь втрати або й карі і т. и. ¹⁾ Наприклад, як що я не буду примушувати своє тіло, свій організм вживати того, що йому вадить; це б-то, коли я буду пити, їсти, працювати й одпочивати в міру, як раз так, як мій організм потребує, то я буду здоровою людиною. А здоров'я—перший фактор людського щастя. Коли-ж я буду об'їдатись, п'янствувати, знесилювати себе працею або лінощами,—одним словом, коли я знехтую той закон природи, що вимагає вживати всього в міру,—то природа покарає мене чи то головною слабістю, чи шлунковою, чи загальним знесиллям мого тіла, яке доведе мене до хвороби. Не дурно-ж і приказка склалася: «не бери по-над-силу, бо урвеш хрящ і жилу».

За нехтування державними законами карає сама

«Яна воля,
тана й
доля»
(нар. пр.)

¹⁾ Звичайно, в тім разі, коли це закон сучасного життя, бо є такі людські закони, що вже застаріли і ніякого впливу на життя не мають, а вважаються законом лиш по традиції, тоді як силу, що повинен мати всякий закон, вони давно вже згубили; такий закон не слід уже і вважати за закон.

держава через суд та поліцію чи то грошовою втратою, чи в'язницею, чи навіть карою на смерть.

Суспільство теж пильнує, щоб його законів слухались, як слід, всі його громадяни, а тих, хто нехтує ними, виганяє з свого гурту, карає загальним призирством.

Уважно ставитись до релігійних законів примушує людей їхнє релігійне почуття та жерці або духовенство. Жерці та духовенство дбають про те, щоб люди правдиво справляли релігійні обряди та слухались Божого слова. Коли вони бачать, що хто небудь цього не робить, то карають його такими способами, які мають в своїй силі, а коли не знаходять кари на цім світі, то погрожуються, страхають тогосвітньою карою.

Як щож людина правдиво слухається всіх законів поведіння, то, крім тієї подяки, нагороди, яку їй дають за це природа, держава, суспільство й релігія, або як не дають, то хоч обіцяють на цім чи на тім світі, вона має (і це саме головне) ще й внутрішнє духовне самозадоволення тим, що зробила так, як треба було, не пошкодивши ні державі, ні суспільству, ні релігії, ні природі. Таке самозадоволення робить людину щасливою і цим прикрашає її життя.

Часом слухняність до законів і не дає людині приємности, вдається байдужою; часом людина не почуває задоволення, слухаючись закону, і не бачить ні від кого за це подяки. Але нехтування законами завше доводить людину до якої небудь втрати або до кари.

Коли ми станемо розглядати поведіння та вчинки людей, то побачимо, що люде платять податки державі,

ходять на муштри, не крадуть одно у одного, не б'ються і т. и.—через те, що цього вимагають державні закони поведіння; люди привітні до гостей, ввічливі навіть на улиці з незнайомими, милостиві до бідних, гуманні и т. и.—завдяки вимогам суспільних законів поведіння; ходять до церкви, моляться, постяться—слухаючись релігійних законів поведіння.

А щож то за закони моралі? До чого вони примушують людей і чим одрізняються від других?

Щоб виявити закони моралі, пошукаємо такі вчинки, які ми вважаємо за неморальні, які обурюють нашу моральність.

П'янство, зраду, брехню, жорстокість і т. и. безумовно всі люди вважають за неморальність. Виходить, що піячити, зраджувати, брехати і т. и. забороняє нам мораль. Отже, не п'янствуй, не брешти, не зраджуй—це моральні закони.

Та тут ми помічаємо цікаву річ, помічаємо, що вчинки та поривання, які забороняються мораллю (п'ятика, зрада, брехня), забороняються і другими законами поведіння. Виходить, що такі вчинки мало того, що суперечать моралі, суперечать ще й якому небудь з тих законів поведіння, які ми вище навели. Справді, п'ятика, наприклад, єсть порушення закону природи, який вимагає не знесилювати свою натуру лишнім; зрада—порушає державні закони, що примушують кожну людину чесно доглядати інтересів своєї держави; брехня, жорстокість, лінощі, обжерство—порушають суспільні та релігійні закони і т. и.

Таким побитом, начеб-то виходить, що порушення якого б то не було закону поведіння разом з тим

Що ми вважаємо моральним.

порушує й закони моралі, то-б-то стає неморальністю. Отже моральним, мабуть, треба було-б вважати те, що не суперечить законам поведіння, а підтримує їх. Виходить, буцім то мораль пильнує, доглядає того, щоб люди слухались вище згаданих законів поведіння. Це дозволяє нам зробити висновок: 1) що мораль є така внутрішня, духовна вдача людини, яка примушує її широко та правдиво виконувати всі закони поведіння: державні, суспільні та релігійні і 2) що закони цієї вдачі (закони моральності) буцім то мають на меті недопускати людину до того, щоб вона порушала який би то не було закон поведіння.

Так нам здається лиш зразу. Коли ж ми пильніше придивимось до законів моралі та до її діяльності, то побачимо, що мета її не в догляді за тим, чи не порушає людина який небудь зверхній закон поведіння; побачимо, що мета її в чімсь іншому, бо не завше вона згожується і не завше обороняє вимагання законів державних, релігійних та суспільних.

Мораль не завше погонується з іншими законами поведіння.

Досить взяти один-два приклади, щоб спостерегти як мораль часом не тільки не вднається з іншими законами поведіння, не тільки не вимагає того, що й вони, а навіть прямо й гостро їм суперечить. Наприклад: ми знаємо, що державний закон вимагає аби кожний вояка скрізь і завше слухався свого старшого, що б той не звелів, опріч зради цареві та державі. Такої слухняності взагалі вимагає й мораль. Отже, коли старший накаже меншому, хоч би й під час війни, бити беззахистну жінку, то в таким разі мораль гостро запротестує проти вволювання волі старшого. Це б то, в таким випадку мораль і державний закон зовсім розминуться.

Другий приклад: державні та релігійні закони вимагали від Галілея зректися своєї теорії, що сонце стоїть, а земля ходить навколо нього, але таке зречення Галілей вважав неморальним і, давши присягу в зреченні, нарешті знов додав: «а все таки ходить». Уперто стояти на своєму його примусило не що інше, як мораль, — та сама мораль, яка й 1880 року примусила простого селянина Фокшу на суді в Коломиї сказати: «найзараз гину, а від правди не відступлю».

Всякий скаже, що в наведених випадках треба згодитись з вимаганням моралі, залишивши вимагання інших законів, бо не на Іх боці та, якась вища, правда, що відчувається душею. От в тім то і вся сила. Мораль та ІІ закони мають на меті не догляд за виконанням інших законів поведіння, а самостійне кермування людиною, догляд за тим, щоб вона завше поводитись так правдиво, як це слід справжній людині. Мораль вимагає, щоб людина робила те чи інше не тільки з остраху перед всякими зверхніми законами, а й по власній охоті, по щирому переконанню, що тут то й є вища правда. Це все примушує нас ставити мораль вище всіх, раніш зазначених, законів поведіння.

Коли ми поставимо закони державні, закони суспільства та релігійні з одного боку, а моральні поруч з другого, то побачимо між ними от яку різницю:

Закони державні, суспільні та релігійні мають силу кермувати нашим зверхнім, фізичним поведінням;

Закони моралі доглядають нашого внутрішнього духовного поведіння;

Різниця між законами моралі та іншими законами поведіння.

виконання їх надає нам матеріальну або фізичну користь, а нехтування загрожує матеріальною втра-тою та фізичною карою на цім чи на тім світі;

виконання їх задовольняє нас не стільки як само-стійну істоту, скільки як частину якоїсь другої ці-лости, бо хоч вони мають наметі матеріальну користь і окремої особи, але скла-даються однаково для всіх;

надаються вони нам звер-ху од других, через те вони загальні, мало пристосовані до кожної особи і мало їй відомі;

безумовно їм коритись, хоч і з великою неохотою, примушує нас фізична сила других людей.

виконання їх часом не тільки не дає нам матері-яльної користі, а, навпаки, матеріально або фізично шкодить; взагалі, треба сказати, що матеріальна ко-ристь окремого «я» для мо-ральних законів не має ні-якої ваги;

виконання їх задоволь-няє духовний зміст нашого «я», як цілу самостійну і са-мобутню істоту, бо хоч вони мають вищою метою духов-ну користь всієї людности, але складаються в кожній особі окремо;

надаються вони нам не зверху, а виникають з осо-бистої вдачі нашого «я»; через те вони особисті, ін-дивідуальні, і тому більше пристосовані до нашої вда-чі і більше кожному відомі;

слухатись їх приму-шує нас тільки наше «я», людина слухається їх по своїй волі. Насильне ви-конання їх не вважається вже за моральність, бо, як каже приказка: «без доброї волі й дар не дар».

У кожної людини є свої моральні закони. Хоч ми бачимо, що багато людей в однакових випадках однаково морально поведуться, то це ще не свідчить, що вони слухаються одного й того ж морального закону. Це свідчить лиш про те, що завдяки історичним умовам тай взагалі однаковим умовам життя, закони моралі однієї людини стали схожими на закони моралі другої людини; свідчить про те, що багато людей склали, хоч і нарізно кожний для себе, однакові моральні закони, або один у одного вільно позичили.

«Що віра,
то й міра»
(нар. пр.).

Кожна людина по щирости вважає всяке спонукання, поривання чи бажання моральним або неморальним не через те, що хоче таким відношенням до нього запобігти фізичного задоволення, або хоче догодити чужим думкам або законам. Ми вважаємо поміч сусідові добром, а бійку злом не за ради якоїсь подяки од когось іншого. Крадіжку, бійку ми вважаємо неморальними не з остраху, що нас покарають завихвалювання злочинства. Ні, добро ми вважаємо добром, а зло — злом, лиш через те, що сами так думаємо, через те, що цього вимагає наше власне щире внутрішнє почуття і розуміння правди та добра. Кожного разу одні бажання ми вважаємо моральними, а другі неморальними лиш через те, що вся наша істота, наше ціле «я» почуває і розуміє, що тільки так повинно бути, бо тільки тут правда, а не де инде. Кожна людина завше вважає те чи інше бажання моральним лиш відповідно своєму розумінню, не зважаючи, що, може, другі люди думають і почувають як раз навпаки.

«Найліпша віра—своя пядь-міра» (нар. пр.). «Так я почуваю, так я розумію, так каже моє сумління; я тут чую правду»,—от ґрунт, на якому робить свої висновки моралі. Кожна людина сама розглядає свої вчинки з морального боку і вважає їх моральними лиш настільки, наскільки вони задовольняють її власний моральний критерій. В межах моралі людина вільна: як хоче, так і рахує. Ніхто не має змоги примусити людину щиро вважати моральним те, що вона вважає неморальним. Людина надає ваги лиш тому моральному присудові, який сама склала. Примус збоку зайвий, бо нічого він не вдіє; ніколи не можна примусити людину думати й почувати на чужий лад, бо «тяжко того водити, хто сам не хоче ходити»; тай користи з того мало, бо «силованим волом не наробишся».

Та не треба думати, що коли ніхто збоку не примушує людину свої поривання направляти по законах моралі, то вона вже й не слухається цих законів. **Кожна людина сама примушує себе слухатись своїх моральних законів.** *Те саме «я», що утворює людині її власні моральні закони, вимагає від неї й правдивого виконання їх*, бо, як каже Сутерланд, «наслідком діяльності моралі завше з'являється або самоухвала, або самоогуда». А це має ще більший вплив на людину, ніж кара або заохочування збоку.

«Хто чисте сумління має, той спокійно спать лягає», каже народня приказка. То-б-то, як що ми вважаємо свій вчинок неправдивим, то які б не були зверхні міркування, вони ніколи не віддячать нам за той вчинок, який не ладнається з нашими переконаннями: сумління завше гризтиме нас та не даватиме спокою.

Мораль — самий головніший, найкращий і найсுவоріший керманичий людини. Щоб впевнитись, наскільки мораль у людини переважає другі закони поведіння, досить пригадати собі злочинців, які, навіть в той час, коли агенти законів державних, суспільних або релігійних і не зловили їх і шукати забули, вони самі приходять повинитись; приходять лиш через те, що їх вищий судець—мораль не дозволяє їм бути не покараними. Не дурно Фаулер каже, що самохвала — вища нагорода, а самоогуда — найтяжча кара для людини з розвиненою моральністю.

Отже ж і не можна думати, що мораль є лиш сторож інших людських законів поведіння. Навпаки, закони державні, суспільні та релігійні сами на моралі ґрунтуються; без неї жаден закон не має сили і тому завше намагається обпертись на мораль. Тим то нам і здається, буцім то мета моралі доглядати, щоб люди слухались державних, суспільних та релігійних законів поведіння.

**Мораль—
найкращий
керманичий
людського
життя.**

Як виявляється мораль.

«Несподівано ти «проступила»—Не питає: «а чим ти жива? Проступа вас багато таких — «Чи ти ласкою мавш угрітий і громада тебе осудила, Під негоду спокійний куток? Підняла, мов ледащо, на сміх. Чи ти Іла слізьми неpolitий і регочеться, пальцями тиче, А хоч раз того хліба шматок?» Головою на тебе кива,
А до себе ніхто не покличе, (Манжура).

Щоб з'ясувати, що таке мораль, спостережемо на прикладі, як вона саме в нас виявляється, та яка саме її діяльність. От ідете ви, скажемо, вулицею з товаришом, а назустріч вам—незнайома людина. Товариш ваш і каже: «Ось іде вбивця».

«Всяке вбивство мерзота», шибася у вас думка, і ви несамохіть зразу обурюєтесь. Ви чуєте, як у вашій душі зростає якась огида до незнайомої людини. *Ця огида, це обурення і є діяльність самої моралі, це і є її виявлення.*

Обурення
проти огид-
ного вчинку є
виявлення
моралі.

А товариш ваш каже далі: «Але він убив не з злої волі, а якось зненацька».

При цих словах ви вже міркуєте, що може та людина й не дуже винна в убивстві. Разом з цим міркуванням і частина вашого морального обурення зникає.

«Він убив з примусу, і тепер цим дуже мучиться»,— додає товариш.

Певно, він не винен в убивстві—блискає думка в вашій голові — і обурення ще більше заспокоюється, а натомісць виникає співчуття до незнайомого, жалощі. Хоч вас не покидає думка, що бійка, вбивство взагалі вчинок огидливий, неморальний, але ви вже припускаєте, що може умови примусили чоловіка до

цього, може він це вчинив без жадного бажання, не з власної волі. Ви прощаєте йому, бо згожуєтесь з тим, що мотиви його вчинку може й правдиві або необхідні, а раз мотиви правдиві або необхідні, то і вчинок моральний. Ви лиш гудите його, що він вбив, а не вчинив щось інше.

Міркування
про мотиви
вчинку є тем
виявлення
моралі.

«Це було так», провадить ваш товариш: «Він мисливець і їхав на пароплаві з рушницею. На тому пароплаві їхав і божевільний. Коли це мисливець бачить, що божевільний витер сірника, запалив віхоть якогось лантя і кинувся до порохового склепу. Догнати й вирвати у нього з рук віхоть мисливець не встиг би. В одну мить підняв він рушницю й випалив. Божевільний грякнувся до землі мертвим».

Прослухавши таке оповідання, ви спостерегаєте, що ваше внутрішнє «я» не то що перестало обурюватись незнайомою людиною та її вчинком, не то що обурення вашої душі геть вщухло, а навіть пересвідчуєтесь, що й самий факт цього вбивства не викликає в душі вашій ніякого обурення, ніякого протесту вашої істоти. Дізнавшись мотивів убивства, ви згоджуєтесь, що мисливець мав рацію именно вбити,—і ваше моральне обурення цілком уже вщухає. Тепер, навпаки, ви обурились би, як би мисливець не вбив; ви обурились би, чому то він, маючи змогу врятувати від смерті себе і всіх подорожніх, не зробив цього.

Візьмемо ще один приклад. Зустріли ви на вулиці свого знайомого.

«Я одружився»—весело каже він.

«Дуже радий, дуже радий»—відповідаєте ви, бо й справді вам приємно бачити знайомого в щасті.

«І знаєте, дуже влучно,»—провадить знайомий:

«правда, кохання ніякого немає: вона старша за мене літ на 20, але за те 40 тисяч є».

Вам стає від такого пояснення чогось ніяково: блискає думка, що тут не все гаразд, не скрізь чисто. З глибини душі помаленьку вириває обурення таким вчинком.

«Гарно влучив, 40 тисяч грошики!» вихваляється знайомий. Ви-ж мовчите: з одного боку ви вже знаєте, що з такими вчинками, з такими думками (в даннім разі бажання одурити) соромно погоджуватись, бо вони вами вважаються неморальними, а з другого боку у вас не хватає сміливости сказати знайомому, що він вчинив неморально; ви боїтесь образити його.

«Одне зло: дуже незугарна, стара... але з грішми можна найти кращикх».

«Коли це не зовсім наче й гарно!» насмілюєтесь нарешті ви трохи присоромити свого знайомого.

«Ну, коли негарно, то й негарно. Можна років 4—5 потерпіть: більше не витримає. А там? і вільний, і з грішми. Я бачите, через те й одружився, що бачив її недовговічність»...

Ваше моральне почуття при цих словах так обурюється, що ви квапитеся скоріше кинути свого знайомого і кому небудь висловити своє обурення на його вчинок, як що у вас бракує відваги висловити це обурення йому самому в вічі.

Тепер придивимось до того, як виявлялась в наведених випадках ваша моральність.

«Не вірь, а змій» (нар. пр.). *Коли ви почули слово «бивия», якесь ваше внутрішнє почуття зразу, мимохіть обурилось, ви почули огиду до того вчинку, про який вам сказано. Але в той час, як перед вами розгортались подробиці вчинку,*

в міру того, як перед вами викладали мотиви, які довели до вчинку; в міру того, як ви розмірковували, де правда, як краще слід було робити, і впевнювались в тім, що инакше зробити, ніж мисливець зробив, не можна було; впевнювались, що мисливець вчинив розумно,—ваше обурене почуття заспокоювалось; заспокоювалось именно під впливом розсуду, який зьясував і доводив, що мотиви вбивства в даннім разі були морально необхідні, бо мали своєю метою, відібравши життя однієї ненормальної людини, врятувати його багатьом нормальним.

В другім випадкові, при слові «одружився», вами спанувало задоволення за щастя знайомої людини. Ваше моральне почуття зразу визнало вчинок гарним і примусило вас радіти. Але в міру того, як ви визнавали мотиви, які довели до вчинку, і обмірковували їх,—то ваш розсуд все більше й більше знаходив в них ганебного і через те визнавав їх, а з ними і вчинок, неморальними. А через те, що розсуд довів вам ганебність мотивів, у вас нарешті виникло й почуття огиди до вчинку.

Як в тім, так і в другім прикладі розсуд, доходячи до свого висновку, примушував згожуватись з ним і внутрішнє почуття, яке під його впливом, в першім випадку з обурення переходило на задоволення, а в другім—з задоволення пєреходило на обурення. Це б-то, почуття визнало в першім випадку вчинок неморальним, але під впливом розсуду змінило свій присуд і згодилось з тим, як його розсуд визнав; то б-то визнало його моральним. В другім же прикладі почуття спершу визнало вчинок моральним, а потім, після міркувань розсуду, визнало його неморальним.

**Мораль ви-
являється
через почут-
тя та розсуд.**

Природа моралі.

Розумом дужий ти будь і духом незломним великий,
 Духові тіло нехай скориться, як богові смертний,
 Та не зважайся протє і тіла свого занедбати,
 Як що ти хочеш, щоб дух красою велично пишався,—
 Правда бо чиста й добро з красою з'єдналися щільно:
 Хай же і тіло твоє красою, як дух твій, пишає!
 (Грінченко).

Мораль почуття та розсуду. Уже з наведених прикладів виразно видно, що мораль виявляється двома елементами нашої духовної істоти, нашого духовного «я»: 1) виявляється діяльністю якогось внутрішнього почуття, яке ми назвемо моральним, та 2) діяльністю розсуду, який ми теж назвемо моральним. Раз вона цими двома елементами людської душі виявляється, то й виходить, що *мораль природньо складається з двох елементів людської вдачі: 1) морального почуття та 2) морального розсуду.*

Кожного разу, як нам випадає вирішити моральну вартість якого небудь бажання, спонукання чи поривання, вирішити чи вони моральні чи не моральні, ми перше всього відчуваємо їх моральну вартість моральним почуттям, а потім уже з'ясовуємо й розсудом. Буває й навпаки. Але в утворенні морального присуду завше беруть участь і почуття і розсуд.

Часом буває, що ми стрічаємось з такими спонуканнями, моральність яких розбірає наче б то одно лиш почуття, або один лиш розсуд; отже на ділі воно зовсім не так. У всякім вирішуванні моральної

вартости бере участь і почуття і розсуд,—річ лиш в тім, що не в однаковій мірі: в одних випадках більше помітно діяльності почуття, а в других—розсуду.

Розглядаючи з морального боку яке небудь спонукання, бажання, чи поривання, ми перше всього пригадуємо, чи не було вже у нас таких самих спонуканнів, бажаннів чи пориваннів. Як були, то пригадуємо, який присуд ми їм тоді склали. Як що такі бажання у нас уже бували, то почуття зараз же, в залежности від того, як тоді до них ставилось, дає й тепер такий відгомін,—чи то прихильний, чи ворожий.

Розсудові тут нема чого робити, бо свій присуд він склав ще той раз. Тепер він потрібний хіба на те, щоб упевнити, що теперішнє спонукання і те давнє—однакові, що мотиви їх ті ж самі. Через це *почуття в схожих випадках виявляється скоро і гостро*, бо час гається лиш на те, щоб пригадати, який присуд воно з розсудом той раз склало, і відповідно вже цьому дати й тепер такий самий відгомін—обуритись чи задовольнитись.

Як же ж нічого подібного пригадати не можна, то тоді розсудові є добра робота. Йому треба упорядкувати всі, навіть дрібненькі, мотиви спонукання, порівняти їх з другими і т. и., щоб виразно було видко, наскільки вони відповідають принципам моралі. І лиш в міру того, як посувається ця робота, в міру того, як з'ясовуються мотиви спонукання, в нашій істоті виникає до нього добре чи зле відношення нашого морального почуття. Як розсуд виведе, що спонукання жорстоке або брехливе, то з глибини нашого «я» виникає обурення; як же ж розсуд доведе, що спонукання добре чи правдиве, то—задоволення.

Коли мотиви вчинну відомі—першу ролю відіграє почуття.

Коли мотиви вчинну не відомі, або мало відомі,—першу ролю відіграє розсуд.

Одразу присуд морального почуття виникає лиш тоді, коли мотиви ясні. Наприклад, коли ми бачимо, що розбишаки вбивають людину, то почуття морального обурення виникає вмить. Моральний розсуд в таких випадках майже не виявляє ніякої діяльності, бо вчинок сам по собі досить вже відомий, легко зрозумілий, і натура його мотивів, його спонуканнів добре нам відома: і ми й діди наші тай прадіди не раз вже міркували про їхню моральність, і попередній присуд розсуду став уже для нас аксіомою. Нового розсуду тепер не потрібно, бо старий ще й досі в силі і механічно, непомітно, несвідомо для нас самих, кожного разу входить в подібний процес міркування, припускається сам собою.

Почуття часом і помиляється. *Буває, правда, що такий давній присуд береться помилково, як, наприклад, в наведених нами випадках про вбивство та одружіння. Та це буває лиш тоді, коли ми зразу не зміркуємо, наскільки вчинки та їхні мотиви схожі один на другий, не зміркуємо, чи в двох випадках всі однакові мотиви, чи, може, крім однакових, є й значно відмінні.*

В таких випадках потрібен новий розсуд, щоб впевнитись, чи вчинки та їхні мотиви цілком однакові чи тільки подекуди схожі. Як що виявиться, що вони лиш подекуди однакові, а подекуди ріжні, то розсуд вже мусить скласти свій новий присуд.

Почуття сильніший, а розсуд правдивіший елемент моралі. *Моральний присуд в однакових випадках, згрунтований на віковичнім спостереженні, завше буває скоріший і могутніший.* В таких випадках почуття виявляється рішуче і в великій мірі. Людина, як відомо, дуже легко піддається опануванню почуття. І в біль-

шости таких випадків ми спокійно і глибоко віримо, що почуття не помилилось, коли так рішуче виявляється, а тому сліпо ідемо за ним. *Коли-ж ми складаємо моральний присуд такому бажанню чи пориванню, з яким здибались вперше, це б то коли присуд майже цілком залежить від теперішнього розсуду, коли розсудові треба добре розібратись в мотивах бажання, щоб скласти йому той чи инший присуд—то часто не знаємо, до чого нам схилитись, бо ми не впевнені, що всі мотиви у нас в руках, не впевнені, що розбіраємось і розуміємось на них, як слід. Ми мало ще довіряємо силі свого розуму,—менше, ніж силі почуття. Через те ми довго міркуємо, поки вирішимо, які мотиви вартніші і через що саме повинно їм дати перевагу. І як добре вже в цім вирозуміємось, то тоді лиш складаємо той чи инший присуд. Тай то спокійно йому довіряємо лиш тоді, коли це розсуд високо розвиненої, досить досвідченої людини; коли ж це розсуд звичайної людини, то він для нас не має великої ваги. Наше несвідоме внутрішнє моральне почуття в таких разі для нас більш авторитетне, ніж той розсуд. І люди завше більше покладаються на своє моральне почуття, ніж на розум. Тільки людина з розвиненим розумом менше довіряє почуттю. Вона шукає доказів розуму, знаючи, що почуття є проява інстинкту, а інстинкт в нових випадках часто помиляється, бо часом те, що перше було дуже добрим, стало вже злим, інстинкт же, а за ним і почуття по звичаю вважають його добрим.*

Виходить, що *не можна покладатись лиш на моральне почуття.* Тим то розвинена людина і боїться довіряти завше почуттю, а дає перевагу розсудові,

примушуючи почуття згожуватись з ним. Малорозвинена ж людина більше піддається впливові почуття. Та як в тім, так і в другім випадках часто трапляються помилки.

Що-ж саме в дійсности повинно переважувати, до чого ми повинні ставитись прихильніше, чиїх вимоганнів більше пильнувати,—чи розсуду, чи почуття—це вже ми зрозуміємо далі. Тепер лиш запримітимо собі, що мораль—то така вдача людини, яка складається з внутрішнього почуття, та з розсуду.

Моральними та неморальними вважаються не факти, а ті мотиви, які до них доводять. Тут же ми мусимо запримітити, що вважаємо моральними чи не моральними не факти,—як, напр., вбивство та одруження, а лиш мотиви, які доводять до цих фактів, викликаючи те чи инше бажання, поривання. Жадний вчинок, жадна діяльність сами по собі не вважаються моральними або неморальними, бо мораль не цінує їх як факти, як ту чи иншу подію, спонукання чи поривання. Мораль оцінює лиш ті мотиви, з яких вони походять.

Моральність всякого вчинку, всякого бажання чи поривання цілком залежить від тих мотивів, які доводять до них. Вбивство й одруження сами по собі, як факти, ні моральними ні неморальними не вважаються: все залежить від їхніх мотивів. Коли я вбиваю, бажаючи цим засобом врятувати багато людей від нещастя, смерти, то я роблю морально. Моральність, як бачили, цим не обурюється. Коли-ж я вбиваю з помсти, за-для особистої користи, то це вже не морально, проти цього мораль протестує. Коли я одружуюсь, бажаючи задовольнити кохання, бажаючи цим утворити щастя собі і своїй коханій, я роблю морально. Коли ж дружусь тільки за-для матеріальної особистої користи, ради грошей, то неморально.

Межі моральної діяльності.

Косарь в степу траву стинає,
 Женці назублюють серпи,
 Господарь поле оглядає
 І дума: скільки ж то з копи
 Вжолоту буде на ціпи?
 Дідок у пасіці старенький
 Збирає молоді рої,
 Йому «щастить» і він раденький:
 Заходи виручить свої
 І ниву сплатить у гаї.
 Чабан глядить свої отари,
 Настриг шерсти, ягнят надбав,
 Будує три нові кошари,
 Купив з млином глибокий став
 І третій приробив постав.
 Розумний ковалів хлопчина
 Учився в батька майстерства,
 Бо бачив: свіжа копійчина
 І паляниця не черства
 Перепадає з ремества.
 Скінчивши вищий курс науки,
 Міркують дідича сини
 Про карти, про дівчат, про штуки,
 Де-б легше заслужить чини,
 Та брати гроші й ордени.

І так для користи своєї
 Торгують, вчаться, сіють, жнуть...
 Немає вищої ідеї:
 Для себе тільки і живуть—
 І щастям тільки це і звуть!
 Сліпі! Ви щастям те назвали,
 Що тоне, і гниє, й горить!
 Ви щастя в тліні поховали
 І стали гній з його творить...
 Тим щастя в світі й не зорить!
 То все матерія, а духу
 Ніякого не найдеш там,
 К добру і злу нема там руху
 Ніщо любить не скаже вам
 І як допомогти братам.
 Громадський діячу! Всі сили
 В громадську справу понеси!
 Не бійсь того, що до могили
 В житті не діждешся краси,
 Яку ти праці оддаси!
 Для щастя людскости святого,
 Для вічності працюєш ти!
 Твій ідеал найкращий всього!
 І всякому добро нести—
 Немає вище краси!

(Шелухин).

Кожна людина в своїм житті поривається до щастя:

«Одні люди то бажають все грошей та грошей,
 Інші почести та слави все у Бога просять;
 А інші! бідлахи не хочуть нічого,
 Тільки хатки маленької!...

Що люди
 вважають
 своїм ща-
 стям.

(Грабович).

Кожна людина розуміє своє щастя по своєму і по своїй оцінці його шукає. Але, кажучи взагалі про людське щастя, треба визнати, що щастям своїм люди вважають задоволення більшості своїх бажаннів. *Людам здається, що чим більше вони здійснюють свої заміри, тим стають щасливішими.* Того то люди завше й намагаються задовольнити всяке своє бажання, здійснити кожний свій замір.

**Здійснення
власного
бажання ще
не є щастя.**

Але чи тож справді задоволення власного бажання, власного «я так хочу» завше доводить людину до щастя? Чи не буває ж то й так, що вдоволення яких небудь власних бажань дуже шкодить людині? Чи не буває ще частіше, що таке вдоволення шкодить другій людині, сусідам, ближнім? Мабуть же то не дурно склалась приповідка—«одному втіха, а другому смуток». *А чи можна ж вважати за щастя власний добробут, коли його здобуто через людське нещастя?* Певно, що ні. А коли так, то людина не має права думати, що її щастя в тім, аби загодити всі свої бажання. Хоч всяке задоволення власних бажаннів здається нам приємністю, здається, що воно ущасливорює наше життя, та на ділі не завше так виходить. На ділі часго після приємности од вдоволеного бажання зараз же або через який час наступає значно більша неприємність, яка не тільки не помагає нам здобути щастя, а навпаки, лиш шкодить цьому. Напр., у людини виникає бажання випити по чарці. Чим більше вона п'є, тим більше їй цього бажається. Загожування такого бажання здається людині приємним. Отже наслідком цього майже завше буває слабкість на голову, а за нею й другі слабости. Людина хоруге і,

таким чином; не тільки не осягає щастя, а навпаки, стає нещасною.

Або так: мені здається, що як я нікому нічого дурно не дам, то скоро набіраю собі великі скарби, а за ті скарби матиму можливість загодити всяке своє бажання, навіть примхи, і таким чином осягну щастя. Вдоволення такого бажання справді спершу надає приємності, але нарешті, коли люди почнуть мене сахатись як непевної людини, тоді настане мені велика прикрість. Яке-ж буде мені щастя з того, що я задовольнив своє бажання?

Крім того, буває, що загожуючи власне своє ба-
жання, ми дуже шкодимо нашим сусідам, і сусіди, «Чужа крив-
да боком ви-
лізе» (нар.
пр.).
обороняючи свої інтереси, не тільки наполягаються
всіма способами не допустити нас до наміченої нами
мети, а ще й роблять нам такі прикрости, од яких
ми стаємо й зовсім нещасними.

Зважаючи на всякі такі випадки, і треба добре доглядати, чи то ж справді в тім чи іншій разі вдоволення власного бажання дасть нам щастя, приємність, чи лиш пошкодить. Часто трапляється, що, обміркувавши власне бажання, ми помічаємо, що нам користніше не вдовольняти його, а облишити, або зректись на користь других людей.

Взагалі треба завше пам'ятати, що для осягнення Осягнути ща-
стя можна
лиш нікому
не пошко-
дивши.
справжнього щастя, ми мусимо так поводитись з
людьми, щоб мати право на-одинці, сами з собою,
сказати: «Так, я щасливий! Того щасливий, що осягнув
свого бажання, нікому нічим не пошкодивши. Я міг би
осягнути і хутчії і більшого добробуту, але я частиною
своєї користі поступився, щоб не зробити прикрости

другим. І свідомість цього побільшує моє щастя духовно, не вважаючи на те, що я не вдовольнив всіх своїх бажаннів, які міг би вдовольнити, коли-б тільки хотів. Я того щасливий, що поведився з людьми так, як повинен був поводитись, щоб досягнути щастя».

«От тим бо то, панове, треба людей поважати,
Пан-отця і пані-матку добре шанувати:
Бо котрий чоловік теє уробляє,
По вік той щастя собі має»...

(Народня дума).

Бо й справді—людина буває щасливою лиш тоді, коли в душі її панує спокій од свідомости своєї правоти, а не суперечки протилежних мотивів: «хто чисте сумління має, той спокійно спать лягає»,—каже народня мудрість.

Чим же ми повинні керуватись в своїм житті, щоб цей спокій свідомости правди панував у нашій душі? Що має силу завше нам показати правдиву межу вдоволення свого бажання, жертви ним на користь інших людей?

Державні, суспільні, релігійні і навіть природні закони не завше показують правду стежку до щастя. Ми вже бачили, що державні, суспільні, релігійні і навіть природні закони не полекшує нашого життя, не ущаслиблює його, а навпаки—робить його духовно тяжчим; часами ті межі, які виставляють нам зверхні закони поведіння, суперечать нашому внутрішньому почуттю правди; вимагають поводитись не так, як того хоче наше внутрішнє моральне «я», наша моральність; часами виконання тих законів не тільки не надає нам духовної втіхи, а ще й пригнічує нашу душу, роздирає її на шматки. Через

це саме ми не певні, що ті межі задоволення самого себе і жертви на користь ближніх, які нам ставлять зверхні закони поведіння, є справжні, правдиві межі.

Я закохався, наприклад, в жінку свого приятеля, хоч і знаю, що приятель свою жінку теж щиро кохає, і розлука з нею неминуче вб'є його. Природний закон вимагає від мене загодити свою жадобу. Але я не певен, що таке вдоволення, згрунтоване на нещасті другої людини, принесе мені щастя, бо я певен в тім, що почування себе причиною до смерті людини буде завше мучити моє сумління, буде мучити моє моральне «я», в моїй душі ніколи не буде супокою, бо не буде свідомости правоти.

Другий приклад: ось, скажемо, римський вояка. Його примушують грабувати село ворожого табору, щоб скарб його не дістався ворожому війську. Та він бачить, що від цього перше за все загинуть з голоду селяне, які ні в чім не повинні. Невже-ж виконання цього державного закону дасть вояці духовну втіху? Невже він буде певен в тім, що цей закон ставить йому правдиві межі, де він має право вволити своє бажання, а де ні? де він має право зробити так, як сумління його від нього вимагає, а де мусить зректись свого бажання на користь когось іншого,—в даннім разі на користь держави?

А таких прикладів можна навести безліч. Та нам цікаво знати, щож саме мусимо в таких випадках діяти? На чию ж поміч нам покластися в таких суперечностях? Хто правдиво нам покаже, що тут-то ми маємо право вдовольнити своє бажання, а там-то не маємо?

Одна лиш мораль вказує правдивий шлях до щастя.

Єдиним нашим провідником на такому непевнім, темнім шляху є наше сумління, або, кажучи іншими словами,—наша моральність. Лиш вона має спромогу вивести нас з такого прикрого становища, бо *мораль саме й працює над з'ясуванням тих меж, які показують людині, де й що вона повинна брати на свою власну користь, а де й що мусить віддавати на користь других.* Мораль з'ясовує такі бажання, спонукання та поривання, задоволення яких дає нарешті, в загальній суммі, більше шкоди, ніж втіхи; або, навпаки, дає більше втіхи, ніж та шкода, якою зпочатку загрожує. Напр., я і мій добрий сусіда давно голодуємо. Та в мене ще залишилось шматочок хліба, а в сусіди й крихти нема. Коли я сам зїм весь хліб, то вгамую свій голод, а коли поділюся з сусідою, то хліба не стане ні йому, ні мені. Отут то моя мораль і примушує мене так міркувати: «щоб не пошкодить собі, щоб не зморити себе голодом, я маю право ввесь хліб зїсти сам, а сусіди нічого не дати». Але поруч з цим мотивом моя мораль висуває й другий, інший мотив: «щоб не пошкодить собі, не даючи сусіди хліба, це-б то, щоб не сумувати, коли сусіда з голоду заслабне, а то й умре—треба хлібом поділитись».

Коли я вволю перший мотив, то з початку осягну багато приємности, вгамувавши свій голод, але потім, як побачу, що сусіда мучиться з голоду, мені стане жаль його, і вся моя втіха од того, що я не голодний, попсується жалістю до сусіди та ще й призирством до самого себе за такий необміркований егоїстичний вчинок.

Коли ж я вволю другий мотив, то спершу багато приємности не одержу, трохи лиш може підживлюсь

шматком хліба. За те пізніше, бачучи, як втішається сусіда тим, що я врятував його од нещастя, я почуватиму в собі велику духовну втіху. Хоч в той мент, як я ділитимусь хлібом з сусідою, моє самопочуття буде погане, я почуватиму лиш прикрість,—за те після я цілком буду щасливий, втішений своїм розумним вчинком, бо матиму право сказати: «я щасливий, бо поводився з людиною так, як повинна поводитись всяка правдива і гуманна людина».

Вибрати з наведених мотивів для того, щоб загодити як раз другий, а не перший, і допомагає нам наше моральне «я», наша моральність: вона саме й працює над з'ясуванням таких бажань, приємність од задоволення яких неодмінно злучена з шкодою чи то для самої людини, чи для її сусіди,—і та шкода переважає втіху, яку одержує людина, вдовольняючи власне бажання. Другими словами,—мораль працює над такими спонуканнями, бажаннями та пориваннями, в яких користь одної людини неодмінно злучена з шкодою для неї або для другої, або й з шкодою для цілого гуртка других людей. То-б то мораль працює там, де йде суперечка між егоїзмом та альтруїзмом.

З цього виходить, що моральність виявляється й *працює лиш там, де треба вибрати серед кількох мотивів, де всі мотиви вдовольнити не можна, а треба лиш дати перевагу одному, хоч це й пошкодить другим.*

Мораль виявляє свою діяльність завше там, де є суперечні мотиви

Наприклад, коли в мене є таке бажання, задовольнивши яке, я матиму втіху, але разом з тим неодмінно зроблю шкоду другому, то тут то моральність і вирішує, чи буде мій вчинок правдивим, моральним при істну-

ванні таких суперечних мотивів. Вона вибірає, показує, які мотиви вартніші, яким повинно дати перевагу; вона вказує, чи слід загодити власне бажання, чи взяти на увагу користь других і не вдовольнити свого; цеб то санкціонує, чому в даннім разі дати перевагу: егоїзмові чи альтруїзмові.

Бажання вбити людину взагалі вважається неморальним, ганебним. В наведеном-же вище прикладі вийшло навпаки. І от чому: коли було не вбити, то, виходило, задовольнити лиш один мотив, мотив несвідомої традиції, що вбивство взагалі неморальність. Цим самим було-б зневажено другі, вартніші мотиви, які доводили, що все одно божевільному життю не врятувати, а до того ще є небезпека й себе і багато других загубити.

Бажання бути жонатим теж цілком наче б то й моральне. Та коли двигаячим мотивом цього бажання стає мотив одружитись на багатій, то це вже трохи обурює нас: ми знаємо, що в такім разі чоловік хоче покористуватись працею другого, хоче даремно скористуватись тими приємностями, які належать другому; хоче заграбувати собі те, за що той другий може здобути собі втіхи; хоче загарбати частину тих радощів, які належать другому, які той може здобути за свої скарби.

Та й з цим ще можна помириться, коли загарбане віддячується щиримъ коханням. Коли ж людина бере собі дружину і вважає неодмінною умовою цього користування її працею, коли гарбання до своїх рук чужихъ скарбів на утворення власних особистих радощів стає метою одруження,—то це вже не що

инше, як грабіж, а грабіж — очевидна неморальність.

Отже знов кажемо, що морального присуду потребують лиш такі спонукання, бажання та поризання, які мають в собі суперечні мотиви. Такі спонукання, які виникають з мотивів разом і користних і шкідливих, де треба вибрати користні мотиви серед шкідливих і зважити добре і ті й другі, — такі тільки спонукання потребують морального присуду.

Там же, де лиш один мотив, де инакше вчинити не можна, як тільки так,—там морального рішення не буває. Не можна ніколи говорити і про моральність вчинків, зроблених з примусу, бо там не буває вільного міркування над мотивами, а панує лиш один мотив—оборонити своє життя перед дужчою силою. Там один мотив—всіма способами оборонити життя своє.

Все-ж треба додати, що і в таких випадках люди часто вимірюють, що дасть їм більше духовного задоволення: чи знехтування своїми моральними поглядами ради оборони життя, чи втрата життя за-для вдоволення своєї власної моралі. *Люди з високорозвиненою мораллю ладні скоріще втратити життя, ніж поступитись своєю мораллю.*

Морального рішення не буває ще й в тих випадках, які не мають великої ваги, або мають дуже незначну вагу. Напр., мені хочеться піти і до знайомих і в театр. Хоч я й вагаюсь, вибіраючи, куди мені краще піти, але морального рішення тут немає, бо вдоволення того чи іншого бажання не має ні для мене, ні для других людей великої ваги.

Довівши, що мораль виявляє свою діяльність і складає присуд вчинкам лиш там, де є спонування, бажання та поривання з суперечними мотивами, ми бачимо, що *моральність неодмінно і завше потребує одні мотиви віддати на поталу другим; задовольняючи одні мотиви, вона неодмінно кривдить, приголомшує другі—суперечні.*

Ми вже знаємо, з чого складається мораль. Вона складається, як вище наведено, з морального почуття та морального розсуду. Знаємо й те, що часом складає моральний присуд спершу почуття, а потім розсуд по своєму його перемірковує; або спершу порішає розсуд і вже тягне за собою почуття; знаємо, що одні люди більше слухаються почуття, а другі розсуду. Та що ж краще вирішує, які мотиви повинно задовольняти, а які кидати на поталу? Що має змогу правдивіше вибрати з цілої низки вартніщі мотиви? Розсуд чи почуття? І котрого з них люди повинні більше слухатись? Цього ми дізнаємось лиш тоді, коли, повернувши трохи назад, придивимось хоч подекуди до історії розвитку моральності; придивимось до того, як саме у людини народилися й вирости почуття та розсуд моральності.

V.

Боротьба за існування.

«Як би хліб та одежа,
Ів би козак лежа».

(Нар. пр.).

«Мусить чоловік одгризатись на всі боки».

(Нар. пр.).

«Хто ся бере, тому не горе».

(Нар. пр.).

«Природо люта, мачухо лукава,
Убійнице ненаситна, кривава,
За що тобі пісні од нас і слава?
Чого принаджуєш ти нас собою
І всіх на смерть затроєш боротьбою,
Учителько ненависти й розбою?
Тобі пісні співати за всі муки,
За кров, за смерть, за окрики роспуки,
Подателько злодійської науки?
За ту боротьбу, за жерту од дитини,
За всі затроєні життя хвилини
Прийми від мене гордий сміх і кпини!»

(Маковей).

«Вірьте у геній народа,
В силу духовну його!
Вірьте, що мати—природа
Виглядить сина свого...»

(Чернявський).

Куди-б ми не кинули оком навколо себе, скрізь «Дере коза
на світі побачимо боротьбу одного створіння з другим лозу, а вовк

косу, а вовна за власне існування. *Кожна жива істота, помужик, а мучинаючи з найменчої кузочки або комашки і кінчаючи жина жук-людиною, бореться за своє право жити на світі:*
жук-хлібоїд та сарана»
(нар. пр.).

«Лев роздирає там вовка в куски,
Тут же вовк цапа скубе за виски,
Цап у городі капусту псує
Всякий з другого бере за своє,
Всякий, хто вищий, то нижчого гне,
Дужий безсильного давить і жме,
Бідний багатого певний слуга,
Корчиться, гнеться пред ним як дуга».

(Котляревський).

В світі той тільки й живе, хто має силу захистити себе від тих ворогів, що оточують його навкруги, або хто має розум обдурити їх, або загодити. А ворогів цих у кожної істоти є сила. Є вони й поміж її ріднею й поміж чужинцями, серед живої й серед мертвої природи. Її ворогом може бути і ґрунт, і вода, і клімат, і рослина, і всяка тварина. Боротьбу за існування або її сліди завше можна помітити на кожному кроці, треба лиш придивитись. Скрізь помітно, що дужчий ковта слабшого, аби не пропасть з голоду, а слабший шукає ще слабшого, щоб себе підкрепити. Кожне з них тільки й дбає, щоб не попасти в лапети дужчому, та безпечніше схватись від нього, обдурити його. Гуляете ви, напр., в лісі—ви чуєте писк зайця в лисичинх лапах; бачите, як кібець клює пташку, клюй-дерево дзьоба рсбаків. В полі гуляете—ви бачите, як кріт гризе кузку, лис ховраха і т. и. Гуляете коло річки,—ви бачите, як рибалка ловить рибу, шукає ковта дрібну рибку, рибка глита комашку і т. и. Скрізь помітно боротьбу за існування. Навіть в малесенькій крапелинці

води через мікроскоп ви побачите, як одна істота ковта другу, в свою чергу йде на харч третій і т. д. *Боротьба за життя є одна з необхідностей існування живих тварин, один з непорушних законів природи. Хто не бореться, той перестає жити.* Але, спитаєте ви, коли ця боротьба така велика, коли так важко окремій істоті захистити своє життя, так важко себе врятувати, то яким же побитом живуть де-які, цілком безсилі, істоти, які на наш погляд не мають ніякої спроможності захиститись? Коли боротьба за існування так поширена, така жорстока і тяжка, то не тільки вони, але й весь їх рід через своє безсилля мусів би вже давно загинути в цій боротьбі, і на світі до нашого часу повинні були-близитись лиш дужі істоти, добре вимуштровані та пристосовані до боротьби за життя?! Так воно й є. Хоч ми часом і зустрічаємо безсилі, беззахистні істоти, то це лиш нам так здається, що вони безсилі і беззахистні. Коли уважніше до них придивимось, то неодмінно помітимо, що вони так чи інакше пристосовані до боротьби і мають чим оборонятись від ворогів. В порівнянні з своїми пра-прадідами, вони—велетні, велетні не розміром, а складом свого організму, своїми силами та пристосуванням до боротьби за існування.

Коли порівняти перших мешканців землі з теперішніми, то помітно досить велику різницю і в розмірі, і в будові тіла і в житті. Різниця ця сталася завдяки тій же самій боротьбі за існування, що викликає за собою прогрес, що примушує мешканців землі перемінити свій розмір і будову тіла і своє життя так, щоб краще боротись за своє існування.

Боротьба за існування примушує живі істоти пристосовуватись до умов життя.

Напр., в давню давнину на світі була лиш вода й земля, нічим не вкриті. Живі істоти жили тоді в морі, де завдяки маленькому їх розміру, вода перекочувала їх з одного місця на друге. Ходити їм не треба було, і через те вони не мали ніг. З часом ці створіння гинули і вода викидала їхні малюсенькі трупики на берег. Там вони збирались значними купами й гнили. А гниючи складали з повітрям та з землею таку комбінацію елементів, яка утворила рослину. Коли з'явилась на березі рослина, а в морі коло берегів живим тваринам уже стало тісно, то вони мусіли перебраться на берег і харчуватись рослинами. Для цього стало вже потрібно й ніг. І вік за віком у де-яких тварин, що перебрались жити на берег, з'явилися ноги. Потім за-для захистку од ворогів де-які тварини почали рости розміром. І ми знаємо такі часи, коли земля була вкрита велетнями тварі. Потім велетні виродились хоч в менчу тварь, та за те з якими небудь добре розвиненими органами тіла, що ставали за добре знаряддя в боротьбі за існування; напр., в одних повиростали міцні й здорові зуби; у других—швидкі ноги; у третіх—роги; у четвертих—копита і т. и. Таке переіначування в будові тіла та його розмірі залежало цілком од умов життя, які примушували частіше користуватись яким небудь одним органом тіла.

Боротьба за існування розвиває живу істоту. *Хто довго муштрує той самий орган тіла, той робить його дуже міцним: це закон природи. Коли тварина живе там, де багато трави, де вона траву легше здобуває на харчі і через те більше нею харчується—там у неї й зуби стають широкими, щоб*

добре було ту траву розтирати. Припустимо тепер, що на рід такої тварини напав другий, дужчий рід. Перша тварина мусить втікти нажиття в друге місце. А там трави вже нема. От і треба їй харчуватись маленькими тваринами. Харчуючись же тварями, гризучи їх зубами, розриваючи їх на шматки, вона так вимуштровує свої зуби, що вони стають гострі, міцні й довгі.

Одним словом, боротьба за існування примушує всяку тварину вимуштровувати свої органи боротьби і цим самим загартовує та пристосовує її до життя, до боротьби. Це загартовування та пристосовування і помагає родові, передаючи кожному поколінню нові засоби боротьби, не гинуть, а розвиватись.

Але рід, пристосовуючись до боротьби, мусить міняти форми своїх органів. Тому то молоді покоління вже відрізняються від старих по формі. Перші мешканці землі, навіть форми їх, давно вже зникли. Проте живі істоти на землі не загинули, бо на місце перших мешканців осіли їхні нащадки, які хоч уже мало в чім тепер на них скидаються, та зате значно краще провадять боротьбу за існування. Того то, хоч велику силу на світі всяких комах знищує птаство, та рід комах все таки не гине зовсім, бо комахи, хоч і здаються беззахистними, та справді так ловко пристосовані до життя, що велика сила їх вміє оборонити себе од ворогів, а, опріч того, уміє ще й виплодити й виховати своє покоління. Ми-ж знаємо, що лиш «де звірю живеться, там він і ведеться».

От через що роди живих істот рідко гинуть. *Гинуть лиш окремі особи, гинуть навіть масами, алеж рід, завдяки гіркому досвіду, загартовується в боротьбі і шукає*

нову зброю за для неї, пристосовується до умов боротьби, перероджується в дужчий і міцніщий. Його, по приказці, «гартує біда, як залізо вода», а «давні пригоди боронять од шкоди». Правда, буває й так, що цілі роди гинуть, та такі події трапляються рідко і випадково. Тому то й приказка склалась: «цілому роду нема переводу».

Боротись за своє існування примушує кожну істоту перш за все прирожене несвідоме жадання прожити як мога довше, як найдовше приховати свої життєві сили та протягти своє існування. *Це жадання приощадити себе на довше зветься інстинктом самоощадности. Він не тільки примушує жити й боротись, а ще й помагає в боротьбі за існування, помагає несвідомо уникати шкідливих умов життя та передчувати, де чигають на істоту вороги, ворожі умови; він помагає вибрати кращі умови життя.*

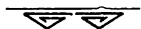
Та як би там не було, а одного інстинкту самоощадности мало для того, щоб затримати в світі довго живу істоту. Кожна істота, як би себе не обороняла, як би не ошажувала свої сили на довше, все таки мусить померти, бо «смерти не одперти». Нема на світі жадного живого створіння, яке б вічножило: «як не живеш, а труни не минеш». Таким чином, можна було б сподіватись, що в якийсь час все живе на світі вимерло б, і світ лишився б без жадного живого створіння. Щоб цього не сталося, інстинкт самоощадности не задовольняється тим, що примушує істоту боронити особисте життя, а ще й примушує її подбать про те, щоб існування її протяглося найдовше, як і не в тій самій органічній формі, не в однім тілі, то хоч в схожих, близьких та рідних їй

формах. За для цього інстинкт самоощадности ви-Інстинкт рос-
кликає за собою в істоті другий інстинкт, інстинкт пломування
роплоджування. Викликає його в тій цілі, що «хоч не
буде нас, то будуть інші по нас». А цей вже інстинкт
не дає істоті пропасти без сліду, щезнути з світу. Він
примушує плодити на світ дітей, надавати їм в спад-
щину риси свого власного організму, свої вдачі і, помер-
ши тілом, все таки жити своєю формою, конструкцією,
духом в своїх поколіннях. Природа робить істоту не-
вмірущою,—невмірущою не як окрему особу, а, мовляв
Бюхнер, як той внесок, який вона, як особа, внесла в
ціле, в світ. То-б то природа робить істоту невмірущою
через її діла, наслідки яких зостаються в світі. Кожна
істота свої користні, а часом і некористні культурні
здобутки, особливо ті, виплекані нею, здобутки, які
помагають їй боротись за існування, передає в спад-
щину своїм нащадкам. А кожне нове покоління, здо-
бувши в спадщину прирочені засоби боротьби за
існування, ліпше вже бореться за власне життя і має
спроможність вишукати ще й нові які небудь засоби
боротьби тай передати їх в спадщину своїм вже на-
щадкам і т. д. *Передавання в спадщину культурних здо-
бутків та умінь боротись сприяє ширенню покоління
всякої істоти. Тим-то вона, як рід, не тільки не щезає
з світу, а ще більше розповсюджується та розвивається.*

Але для згаданого розповсюджування та розвитку
мало ще інстинктів самоощадности та роплоджування.
Скажемо, який небудь рід і добре роплодився, та,
зважаючи на те, що істоти плодяться нікчемними, не-
гідними до життя, до боротьби за існування, їх ще в
дитинстві, не давши вирости, зміцніти та знов ропло-

дитись, до щенту винищать вороги. От рід істот і пропаде. Уникнути цього можна лиш тоді, коли хтось буде доглядати молоде покоління, поки воно набереться сили та зміцніє так, щоб само мало силу боронити себе, боротись з ворогами за своє життя. Цілком зрозуміло, що так доглядати, так виховувати молоде покоління мають спромогу лиш матері та ще часом батьки, бо вони перше всіх бачать з'явлення молодої істоти на світ Божий і мають спромогу з першого ж часу молодого існування доглянути за ним, захистити його від ворогів таї призвичаїти до життєвої боротьби.

Алеж не всяка мати захотіла б турбоватись про своїх дітей, боротись з ворогами не лиш за себе, а ще й за них. Інстинкт кохання в дітях. Через те *природжені інстинкти самоощадности та розпложування викликають у істоти ще й третій інстинкт, — інстинкт кохання в нащадках, кохання в дітях. Інстинкт цей особливо відомий у нас під назвою материнського кохання. Він то й примушує матерів та батьків доглядати за дітьми, захищати та боронити їх від всякого лиха. Він то й призводить до того, що «коли дітки плачуть, то в матері серце болить», і вона не може кинути їх без догляду. Разом з інстинктом розпложування, серед живих істот неодмінно повинно розвиватись кохання в нащадках, особливо материнське кохання, бо, починаючи з відомого щабля розвитку, без цього засобу неможливо забезпечити ошадність та існування роду.*

Кохання в дітях—перший помішник в боротьбі за життя та культуру.

«Люблю я діточок маленьких
У перші роки житті їх,
Коли на губках червоненьких
Привітно сяє любий сміх,
Та плеться ангельська мова
Без кривди, хитрощів, брехні,

І од того святого слова
Чудне щось діється в мені.
Та мова серце оживляє,
Його чимсь любим напува,
З душею тихо розмовляє
І в ній картину розкрива...»

(Кононенко).

«Буде в тебе хатина веселая,
В ній дружина нового життя,
І, мов квітка хороша, лишная,
Усьміхнеться до тебе дитя.
З губенят його слово нечуване,
Слово перше до тебе злетить,
Привіта воно душу теплесенько
І серденько твоє оновить.

Стрепенеться воно, мов та рибонька,
Твій видочок, як мак, розсвіте...
А якеж теє слово нечуване?
«Мамо»—слово те перше святе.
Не сумуй же, кохана дівчино,
Не тумань і видочка свого!
Тебе кличе життя невмірущее,
Щоб продовжити далі його».

(Кононенко).

Як ми придивимось до життя риби, то побачимо, **Одна порода**
що в де-якої породи з 600.000 зерен кашки виживає **риби не до-**
та існує на користь продовження роду лиш 1 або 2 **глядає свою**
рибинки, а решта великою масою гине в боротьбі **кашку, а дру-**
за існування. **Така порода** **риби у цієї породи**
лиш того, що вона а ні трохи не дбає про свою кашку,
про своє насіння, і кашка гине, не встигаючи набратись
сили, розвинути в таку істоту яка б виставила
проти ворогів хоч маленький опір.
га—доглядає.

Цілком инше зъявише помічаємо ми в житті риби колючки (*gasterosteus aculatus pyngitius*). «В часи жирування,—каже про неї Кінеган,—самець набирає яскравого кольору і стає дуже войовничим. Колючки на його спині часто йдуть в діло проти ворогів, самців—супротивників, коли вони до нього наближаються. Він починає збирати шматочки рослин, солому, гилячки й листя, потім хвостом своїм розкладає це все кільцем в 1 д. діаметру, часто накладаючи зверху піску та дрібненьких камінчиків, коли течія води дуже сильна. Так він будує гніздо, зліплюючи свій матеріал слизотою, яку стирає з свого черевця. Після 6-ти годин праці він іде шукати самицю і стає до бою зо всяким самцем, який втручається в цю справу. Потім примушує самицю влізти в гніздо і не пускає її звідти до того часу, поки вона не натре кашки. Тай на цім справа ще не кінчається. Днів 10—30, залежно від тепла, він стереже кашку од всяких ворогів, які наближаються до гнізда. Часто навіть дужчий ворог мусить тікати, коли самець шпигоне його колючками в око. Навіть вже виведеться молоденька рибка, а він все таки не кидає її на одчай, а доглядає до того часу, поки вона сама від нього не розбіжиться».

«Хто дбає,
той має»
(нар. пр.).

І праця його марно не гине. Тоді як у иншої риби, що натирає кашку сотнями тисяч, виживає лиш 1—2 рибинки, колючка натирає всього 20—90 зерен кашки, а все таки багато авторитетів запевняють, що вона найчисленніща зо всіх європейських риб.

Таким чином у риби колючки ми бачимо виставлене проти ворога та ворожих умов піклування батьків

про своїх дітей. Такого піклування вимагає від них інстинкт кохання в дітях. Хоч це ще кохання несвідоме, інстинктивне, а все таки воно має великий і добрий вплив на розвиток і збільшення нащадків. Завдяки цьому коханню в дітях, замість ще цілком беззахистної молоді, поки вона зміцніє, до боротьби за її існування стають дужчі за неї батьки та матері.

Через те й риба колючка нарешті, хоч менче натирає кашки, а все таки більше лишає по собі нащадків, ніж та порода риби, в якій кожна окрема істота з перших же часів існування облишена сама на себе, в якій нема такого кохання в дітях, що примусило б дужчих батьків та матерів стати до помочі безсилим, беззахистним дітям.

Де-які вчені достежили, що риба, в якій непомітно ^{Риба, яка не} ніякої турботи про дітей, натирає 1.040.000 ^{1) зерен} кашки; риба, що мостить гнізда—10.000; та, що ^{доглядає каш-} виявляє свої турботи іншими засобами, напр. носить кашку в мішечках, або в роті—1.000; а в якій виношування кашки скидається на вагітність,—тільки 56. ^{ки, більше її} ^{натирає.}

Виходить, що *більше всього натирає кашки та порода риби, яка не має ніякого кохання в дітях.* Вона не дбає про них і доводить цим до того, що нащадки вже на перших кроках існування гинуть значно більшими масами, ніж у тієї породи, яка кохається в дітях і піклується про них.

Нема тут нічого й дивного: щоб захиститись в ^{В якій риби} боротьбі за існування, треба добре пристосуватись ^{менше пло-}

1) Числові відомости взято з праці Сутерланда «Происхождение и развитие нравственного инстинкта».

дяться, в тієї до умов життя, треба навчитись боротись, треба більше
більше вижити набратись сили, розвинутись. А чи мають же спромогу
ваше покоління розвинутись ті 1.040.000 зерен кашки, яких кинуту
без всякого догляду, без всякого захисту? Ніколи в
світі! Вороги, ворожі умови життя знищать велику
силу їх раніш, ніж вони хоч трохи в палки вб'ються.

А от кашка тієї породи, що дбає про свої
нащадків, має змогу розвинутись, а молоді рибинки
мають змогу вирости: з замолоду вони своєї сили не
витрачають на боротьбу, бо за них батьки борються,
а приховують свою силу на далі. Під батьківським
доглядом вони послідовно привчаються до боротьби
за існування і, не надриваючи по-над міру сили,
правдиво розвиваються та міцніють. Виходить, як
у приказці: «дитина гуляє, силку збирає». Наслідком
цього й буває те, що більшість із таких молодих
істот доживає до того віку, в якому вже й облишені
сами на себе вони не тільки добре обороняються від
ворогів, а ще мають змогу витратити на свою культуру
частину тих сил, які приховано з-замолоду. Тай в
житті у них, завдяки їхній умілості, не вся сила йде
на боротьбу. І тут від боротьби зостається лишок
сили, який повертається на розвиток культури. Роз-
виток же культури ще більше помагає в боротьбі
за існування, помагає не тільки окремій істоті, а і
всьому родові.

*Батьки та матері тієї породи риби, яка дбає про
добробут дітей, через клопоти та турботи за ними
не мають спромоги плодити їх великою масою, бо
не стає в них ні сили ні часу за всіх поклопотатись, всіх
захистити та ще й нових наплодити. Дбання про добро-*

бут дітей відбірає у батьків частину тієї сили, тієї енергії, яку вони мали б покласти на розпложування дітей. Того то й самий акт плодіння у риби, яка має інстинкт кохання в дітях, відбувається не в великому числі. Виживає ж з того числа більше, ніж у риби без кохання, і рід такої риби не тільки не гине, а навпаки, хутчій шириться, ніж рід тієї риби, яка не має інстинкта кохання в дітях. Риба ж без кохання в дітях, щоб зберегти свій рід, повинна плодити, як можна більше. Але цей засіб їй не завше помагає. Рід її часом хоч і не гине, то за те й не розвивається. От і виходить, що «густо та пусто, а рідко та мітко».

Це все запевнює нас, що *інстинкт кохання в дітях є виявлення волі природи, яка невсипуще дбає про збереження та культивування живих істот всякого роду—плоду; словом, інстинктом кохання «дітям Бог подушки стелить».*

Інстинкт кохання в дітях неоднаково виявляється у всіх живих істот. Один рід тварей більше кохає своїх дітей, більше дбає про них, а другий менше. Наслідком цього стає те, що *рід тварин, які дужче кохаються в дітях, скоріще посувається вперед шляхом культури, стає на вищий культурний щабель і по будові тіла, і по характеру і по способах життя.*

От погляньмо на приклади, які свідчать самі за себе.

У черепахи інстинкт кохання в дітях виявляється так: «о півночі самиця обережно вилазить на берег моря або річки, загортає свої яйця в пісок на глибину до трьох футів і вертається в воду. Трьох-футова глибина не дає спромоги поживитись ними вся-

«І вовк свої
вовченята
любить»
(нар. пр.).

Кохання в ді-
тях у чере-
пахи.

кому звірю, що вештається по березі. Соняшне-ж проміння добре нагріває пісок і на такій глибині, яйця розвиваються. Черепашенята, як тільки вилупляться з яєць, завжди інстинктивно вибирають до води найближчу стежку. Звичайно, ця стежка завше повна всяких ворогів: птаства, звірів, алігаторів, бо вони теж інстинктивно чують здобич і стережуть її. Тут то й гине велика сила черепашенят. Зате вже, як вони підростуть і шкаралуща їхня зміцніє, тоді вони не бояться ворогів і живуть дуже довго».

Вчені вирахували, що кожна черепаха щорічно кладе 112 яєць, і коли припустити, що з 1.000 яєць виросте хоч одна черепаха, то й тоді рід черепахи не загине.

**Кохання в ді-
тях у кроко-
дила.** У крокодилів кохання в дітях помітно виразніше. Після того як самиця *покладе яйця в пісок*, вона весь час, доки вони не вилупляться, плаває поблизу і *захищає їх від ворогів*. Де хто, навіть, каже, що вона помагає молоденьким крокодиленятам розбивати шкаралущу яєць та вилазити з неї. А як вони вилупляться, то *сама веде їх у воду* і де-який час *плаває вкупі з ними*.

**Кохання в
дітях у птах.** Птаство ще більше кохається в дітях. Струс (Struthio camelus), напр. *копає за-для яєць ямку*, і коли самиця знесеться, то він, як дужчий, *сідає їх висиджу-вати*. У де-яких птах сидять на яйцях навпереміну і *самець і самиця*, в інших же *сама самиця*, а *самець* лиш дбає про їжу для неї. Де-який птах *копає на гніздо* лиш ямку, другий—*вистеляє її ще й травою, або пухом*, а третій—*неодмінно мостить гніздо* десь вгорі, чи на дереві, чи то на скелі, *аби вороги не достали*.

Учений Одюбон переказує, що раз він дуже здивувався, побачивши в однім місці, що чайки однієї породи поробили трохи гнізд прямо на березі, на землі, а більше—помостили їх на дереві. Рибалки йому пояснили, що раніш всі чайки мостили гнізда прямо на березі, а як рибалки щорічно стали забірати яйця, то чайки почали мостити свої гнізда на дереві. Цей випадок яскраво показує, як то інстинкт кохання в дітях примушує навіть нерозумну тварь уникати умов, ворожих для виховання нащадків.

Нема чого й казати про те, як широко розвинено кохання в дітях у молокосущої тварі; всякий сам може в цьому добре пересвідчитись, приглядаючись до життя домашньої тварі.

Учений Ренгер переказує, що бачив, як одна американська мавпа пильно одганяла мух, що не давали спокою її дитині. А Дювасель переказує, що бачив, як мавпа з породи *Hulobatus* мила у річці мордочки своїх дітей. Самиці де-яких пород мавп, що жили в неволі у Брема в північній Америці, так сумували за своїми дітьми, що з горя вмірали. Сироток мавпочок всиновляли другі мавпи, самиці або й самці і пильно доглядали їх. У однієї самиці павіяна було таке добре серце, що вона не тільки всиновляла мавп другої породи, а навіть крала молодих цуценят та кошенят і завше з ними возилася. Але в цієї мавпи кохання не доходило до того, щоб ділитись стравою з своїми дітьми, і цей факт зробив на Брема велике вражіння, бо його мавпи завше ділились всім з своїми дітьми.

Плодиться менче—культурність вище; плодиться більше—розвиток нижче

Коли ми порівняємо, скільки плодить риба, гадина, птах та молокосуща тварь, то помітимо, що той клас тварин, який більше кохається в дітях, плодить їх менче, але культурний поступ його кращий, ніж у других. Теж саме помітимо ми, коли порівняєм окремі породи кожного класу, роду і т. и. Та істота, порода, чи клас, що більше кохається в дітях, менче їх плодить, та за те розвивається краще і через те стоїть на вищій щаблі культури.

Переконались в цім легко, переглянувши ще відомости, які дає нам проф. Сутерланд, а відомости ці такі:

Назва класу тварі.	НАЗВА ПОРОДИ.	Як кохання в дітях у породи порівнююч з другими породами класу.	Число виплоду породи в один рік.	Як кохається весь клас в дітях.	Середнє число плоду на рік плоду у двох крайніх пород класу.	Ступінь культурности.
Риба.	З твердою лускою	Найменче.	6,000,000	Майже не кохається.	} 3,000,013	I. Найнижчий.
	Шпичак (осестер).	Найбільше.	26			
Гад.	Морська черепаха	Найменче.	112	Подекуди видко кохання.	} 64,5	II. Нижчий.
	Ящірка	Найбільше.	17			
Птах.	Струс	Найменче.	12	Кохается доєсть.	} 7,5	III Середній.
	Хижий птах	Найбільше.	2,5			
Молоко-сущі.	Комахоїди	Найменче.	11,4	Кохается дуже.	} 6,2	IV. Вищий.
	Четвероручі	Найбільше.	2			
Л ю д и н а .		Найбільше ніж у якої тварі.	0,5	Найбільше кохається.	} 0,5	V. Найвищий.

Порівнявши породи всіх класів, що найбільше плодять, а потім ті, що найменче,—ми все таки будемо мати один ряд: риба, гад, птах, молокосущі і нарешті людина.

З наведеного взірця нам виразно видно, як кохання в дітях відбивається на числі плоду та на його культурнім поступі.

Кохання в дітях у людини значно більше, ніж у тварі. Отже воно не завше і не скрізь було й є однакове. Були такі часи, коли кохання в дітях у людей нічим не відрізнялось од тварячого; тай тепер ще у дикунів кохання в дітях подекуди дуже мале. Залежно від кохання в дітях і культурний поступ людей не однаковий, бо як у тварі, так і у людини кохання в дітях відбивається на культурнім поступі. Там, де кохання в дітях немає, або воно дуже мале; де діти виростають без догляду, не при звичаєними змалку до боротьби за існування; де діти лиш власним досвідом навчаються боротись з життям і на це витрачають змалку всі свої сили, не ошажуючи їх надалі--там людність не має спромоги розвиватись, бо завше всі сили витрачаються на боротьбу за існування. Де немає виховання людей,—там немає у них прихованої змалку сили й хисту боротись з життям. Через те не мають вони й вільного часу подумати про своє становище. Невміння захистити себе на довгий час примушує їх кожную хвилинку витратити свою силу лиш на сучасну боротьбу за життя. На культурний поступ сили в них не вистарчає вже, і культурність їх не висока. Там же, де батьки доглядають дітей змалку, захищають їх, привчають до боротьби, там

діти замолоду набираються сили та досвіду, виробляють хист і в житті легше таї скоріще поборожують ворога. Крім того, вони навчаються не всю силу витратити на боротьбу, а частину її покладають на свій культурний поступ. І хоч плодиться їх мало, але рід їх ширшає і поступає вперед по шляху культури.

Що зберігають свій рід більшим приплодом люди некультурні, видно з цього порівняння, яке наводить Сутерланд: французька жінка в середньому числі за все своє життя плодить—3,42 дітей, італійка—5,15, дикунка з Индостану—8, а дикунка з Австралії аж 10.

Бібель же подає відомости, що чим далі, тим народження у людей меншає. Це доводить нам, що люди культурніші менше плодять дітей, або правдивіше навпаки: чим менше плодять, тим стають культурніші.

У Франції.

в 1801 році на 1.000 душ мешканців вродилось	333
» 1821 » » » » » »	307
» 1831 » » » » » »	303
» 1841 » » » » » »	282
» 1851 » » » » » »	270
» 1856 » » » » » »	261
» 1868 » » » » » »	269
» 1886 » » » » » »	230
» 1890 » » » » » »	219

В Німеччині (Германії).

в 1869 році на 1.000 душ мешканців вродилось	406
» 1880 » » » » » »	391
» 1890 » » » » » »	370
» 1899 » » » » » »	371

На 10.000 душ вродилося в 1876 році і в 1893 році:

В Англії	36,3	30,8
Шотландії	35	32
Ірландії	26,4	23
Спільному королівстві . .	34,8	30,8
Італії	39,2	36,6
Швеції	30,8	27
Австрії	40	36,2
Венгрії	45,8	42,5
Бельгії	33,2	29,5
Швейцарії	32,8	28,5
Нідерландах	37,1	33,8
Германії	40,9	36,7

Одсутність кохання в дітях перше всього відби-Вплив кохан-
вається на відносинах проміж людьми. Коли люди ня в дітях на
не мають ніякого кохання до дітей, то непривітно людське по-
ставляється й одно до другого. Ми знаємо, наприклад, водіння.
що в старовину люди були жорстокими, нелюдами, та
такі й тепер ще є дикуни. Жили люди в старовину, як
звірі. Кожне жило окремим життям і дбало лиш про
себе. Один тільки інстинкт продовження роду вязав
людей до спілки, і то вязав він лиш чоловіків з жін-
ками і тільки на ту хвилину, поки задовольнялося
вимагання інстинкту. Задовольнивши інстинкт, люди
росходились. Тоді чоловік не мав своєї жінки, а жінка
не мала свого чоловіка. Кожен чоловік задовольняв
інстинкт распложування з першою жінкою, яка трап-
лялася під рукою. Так само робили й жінки. Вчені
люди кажуть, що «на нижчому щаблі дикунства всяка
жінка належала всякому чоловікові і всякий чоловік

належав всякій жінці. При таких зносінах панувало загальне змішування крові (Promiscuitas). Всі чоловіки жили з багатьома жінками, а всі жінки з багатьома чоловіками. Існувала загальна чоловічо—жіноча спільність, а разом з нею і спільність дітей». Батьки тоді не знали своїх дітей, то певна річ, що вони й не дбали про них: «у бика голова не боліла, коли корова теля родила». Тай для матері тоді діти були лиш тягарем («нелюба дитина всюди не заваді»), або елементом, який завше можна здобути, або який лиш перешкоджав їм в половых зносінах з чоловіками. Тому певно, що й матері тоді мало про них дбали і дім мусіли рости як бур'ян, без жадного догляду.

Звичай половых зносин, що тоді панував, зветься тепер комунальним, або спілковим шлюбом. Про одношлюбство—(коли один чоловік має одну жінку) тоді не було й гадки. Як легко зходились, так і розходились. Про дітей не дбали, бо їх плодилося багато і вони були батькові та матері тільки зайвим тягарем. Через те батьки й не зважали на них: виростуть—добре, не виростуть—другі будуть. Все це дуже шкодило вихованню та розвитку людности. Хоч плодилося багато, але виростало, тай то лиш дивом, дуже мало: $\frac{3}{4}$ нащадків, як не більше, вмірало дитячого віку.

Такі умови нарешті довели б весь людський рід до загибелі, як би природа не подбала і не відживила в людях той самий інстинкт кохання в дітях, яким обдарувала вона тварей. Люди, навчені гіркою спробою, почали кохати своїх дітей, а разом з тим і дбати про них, дбати про кращу долю їм. Правда, перша турбота про долю дітей, а через те й про

добробут роду, виявлялася майже несвідомо, інстинктивно, так, як і саме кохання в дітях. Та наслідки цього все ж були дуже користні. Від кохання в дітях полові зносини набралися певного й міцнішого складу: виникла, як побачимо далі, ідея одностаттєвості, полового здержування і т. и. Це все довело до того, що люди почали купчитись в семьї, а в семьях відносини стали ще кращими, людяними. *Люди почали більше кохати, поважати своїх родичів, за родичами сусідів, а за сусідами й земляків. Настало більше любови до людини взагалі, а з нею настало й більше поваги до людини; життю окремої людини почали надавати більше ваги.*

Юлій Міперт каже: «почуття материнського кохання стає першим ангелом-оборонцем дитини, і в скорім часі після того, як люди впевнилися, що материне кохання найкраще сприяє ширенню та поступу роду, виникає й міцніє примусовий звичай боронити життя дитини тим, щоб на користь її добробуту зрікалась де-яких своїх втіх мати. Звичай цей вимагає, щоб в той час (кілька літ), поки дитина ссе материне молоко, друга не плодилась. Багацько мандрівників не без здивування знаходили (й тепер ще) у диких людей закон, який примушує матерів на весь довгий час (4—5 літ), поки дитина ссе, припиняти всякі полові зносини. Закон цей вважається святим. Хто його не послуха, того сумління мучить так само, як за вбивство. А до того, родичі дитини мусять помститись кров'ю на винуватцеві».

В східній Африці біда тій матері, у якої дитина помре, поки її одлучать. Люди не співчують горю

матері, а гордують нею як останньою і навіть ганебно карають її.

Інстинкт кохання в дітях примушує людей скласти такі закони для свого життя і так жити, щоб своїм життям та своїм поведінням не шкодити тому молодому поколінню, яке підрастає. Цей інстинкт примушує людей помагати своєму поколінню рости, набиратись сили, і цим самим зміцнювати свій рід.

Кохання в дітях примушує людей дбати про те, щоб покоління їх, яке має продовжувати рід, ставало міцним і розумнішим в боротьбі за існування.

Правда, в історії інстинкт кохання довго ще не перешкоджав батькам в де-яких країнах примушувати дітей малечку тяжко працювати і цим знесилювать себе, а в других країнах не перешкоджав батькам навіть вбивати своїх кволих новонароджених дітей. Та все таки, за довгий час існування, кохання в дітях так зміцніло і розвинулось, що примусило батьків не тільки дарувати життя своїм кволим дітям, а й полекшити працю здоровим, даруючи їм спромогу в молоді літа «гуляти та силку збирати» для будучини. А з того часу, як кохання в дітях так зміцніло, що люди почали систематично дбати про добру долю дітей, культурний поступ людей жваво пішов уперед. *Отже бачимо, що і в житті людини, як і в житті тварей, де кохання в дітях не буває, де немає у батька-матері спромоги чи охоти потурбоватись про своїх нащадків, там—роплодження більше, а культурність менче, а де люди більше дбають про долю дітей, там плодиться їх менче, та за те культурність їх вища.*

Родові користнище, як родиться менче, бо тоді діти

здоровіші, покоління міцніше. Число ж народжень з фізичного боку, між иншим, залежить від того, в які літа жінка починає полові зносини. Чим пізніше, тим менче зродить, але з народжених більше виживе, бо від спільної міцної істоти і плодиться міцне, а од недорослої, кволої—кволе, тай змужніла мати вміє краще походити коло дитини, ніж недоросла. Одним словом, «од доброго коріння добрі й окоренки», а «од дурної матері—дурні діти». Вчені вираховали, що коли дівчина починає родити в 17 літ, то приведе в середньому числі за все своє життя 9 дітей, коли в 22 роки—то 7,5; коли в 27—то шестеро, а коли в 35, то 4,5. Зрозуміло, що чим менше дітей, тим краще можна їх виховати і фізично й психічно. Менше дітей приводять ті, що не занадто рано гублять свій «вінок»: отже, щоб менше родилося, люди в інтересах зміцнення роду мусіли прищепити звичай здержувать свою полову жадобу та найдовше шанувати свою неблазність.

Пошана до неблазности виникла лиш завдяки коханню в дітях. Як би батьки та матері не любили своїх дітей, то ніщо инше не примусило-б їх дбати про долю дітей, не примусило-б під час вагітності та перших днів життя дітей утримуватись від полового акту, який дає багато втіхи батькам. Лиш *кохання в дітях примусило людей нехтувати частиною задоволення полових поривань на користь своєму поколінню*. Здержуючи ж свою жадобу і помічаючи, як це гарно відбивається на здоровлі покоління, люди впевнились, що неблазність дуже добре помагає зміцнити покоління та розвинути рід. І стали люди поважати таку неблазну вдачу та шанувати її, як на собі, так і на других людях.

Вплив кохання в дітях на полові зносини.

Зо всього наведеного ми й пересвідчуємось, що інстинкт кохання в дітях є перший з тих факторів, які ведуть все живе, в тім числі і рід людський, до його добробуту, а окрему людину до щастя, бо цей інстинкт примушує кожну людину подбати про впорядкування життя своїх дітей і свого власного, а цим самим веде людину до розвитку.

«Рад би до дітей небо
прихилити та зорями вкрити
(нар. пр.).

Частенько в житті трапляється нам бачити, як цей інстинкт примушує людей думати та працювати. «Як би не діти,—часто кажуть люде,—то спав би аж тріщало, а так треба ще трохи попрацювати, поміжувати, як його в світі Божому прожити!» Праця-ж та міркування й ведуть людей до розвитку, посувають їх уперед по шляху культури.

*«Хоч у неволі й нещасті звікуєм,
Долю онукам дамо!*

Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!..»

(Грінченко).

Кохання серед подружжя — другий помішник в боротьбі за життя та культуру.

Бачу: суне мій прабатько	Бо убью, як не втечеш!
Крізь гушавину лісну,	Я тягаюся лісами,
Оленя несе до дому,	Змарнував життя своє,
Піт із його аж тече:	А вона сирого м'яса
Сонце вже у праліс тоне,	На вечерю подає!»
Та скажено ще пече.	Налякалася прамати,
Скинув добич при печері,	Каже: «Та огонь погас!
Кличе жінку із нори:	Що я палічка натерлась,—
«Дай же їсти що печене,	Не затлілось а-ні раз!»
А звірюку забери!»	Він вхопив ножа з кременю:
А прамати тихо каже:	«Геть з очей мені, старал!»
—«Я сьогодні не пекла;	Витяв з оленя пів-шинки,
є сиреньке м'ясо добре,—	їсть, сердега, хоч сира.
Подивись, я принесла...»	Затулила жінка очі,
А прабатько як не крикне:	Сльози каплють з-під долонь:
«Чом же стерва не спечеш?	—«Все що-дня печи печеню,
Геть мені з печері, бабо,	А так тяжко про огонь!»

(Маковей).

«Ой, там є могила,—над нею високий
 Із мармура хрест під зеленим вінком,
 А в темній оселі, в могилі глибокій
 Дружина довічним покоїться сном...
 ...Святіш і дорожче стає мені прах.
 Молюся, а сльози все ллються невпинно...
 Чи бачиш, голубко, чи чуєш ти їх?
 Чи бачиш, чи чуєш ти, мамо, дружино,

Мій плач і ридання сиріток твоїх?
Поблекнула рано ти, любий мій квіте,
Іще ж не настало і літо твоє...
Без рідної неньки осталися діти,
З тобою погибло все щастя моє...
Прощай же, дружино, до стрічі з тобою
Там в іншому мирі, де горя не знать,
Де Бог нагороджає страдальників вдвоє
Де радощі світлі—свята благодать!
Там зійдемо знову з тобою, о Доро,
Там знов своє серце тобі я оддам,
Не буде там сліз, ні розлуки, ні горя,—
А в вічному щасті ми житимем там...»

(Білиловський).

«Усякої тварі по-парі».

«Де згода в сімействі, де дітей, як би батько про них не дбав, та коли-б вони мир і тишина, щасливі там люди, блаженна стона». Сутерланд каже: «як би мати не кохала своїх сами (батько та мати) не були звязані коханням, коли-б за браком кохання між ними не було гармоничного співробітництва, то сімья розсипалась би під впливом ворогуючих сил... Не можна уявити, щоб найкращий догляд за дітьми був у тій семьї, де батько та мати не кохають одно одного, або де натури їх не мають нічого спільного».

І це правда.

Та тварина, батько та мати якої ворогують між собою, має від них менше догляду, ніж та, якої батько—мати звязані коханням. Тварина, якої батько й мати ворогують між собою, часто підлягає нещасливим випадкам, небезпечностям, бо менше захищена від ворогів, а через те й скоро гине в боротьбі

за існування. Тварь же, якої батько—мати звязані коханням, користується їхнім пильнішим доглядом, а через те й має спроможність вийти переможцем в боротьбі за існування,—більше має шансів на виживання для скорішого поширювання роду.

Виходить, що й кохання серед подружжя веде до тієї ж мети, до якої веде кохання в дітях, то-б то до поліпшення долі покоління, до збереження та культурного поступу роду: чим воно дужче, тим краще всяке живе створіння розвивається, а чим слабше,—тим нижче його розвиток.

Кохання серед подружжя майже немає, наприклад, у риби та гадина, хоч у книгах є записано, буцім то «бачили рибу самця, яка три дні плавала коло того місця, де за кілька день перед тим було вбито її дружину». І це створіння стоїть на низькім щаблі органічного розвитку. Молокоссуца тварь таптаство стоять значно вище його, бо в них помітно досить розвинене кохання серед подружжя.

Кохання серед подружжя у тварі.

Брем, напр., каже, що їжака, який взагалі не дуже кохається в товаристві, часто можна побачити в-двох з дружиною.

Багато є самців, що зовсім не покидають своєї дружини ні в який час року. Літніми часами рідко можна здибати їхневмона на одинці; завше він ходить з дружиною та дітьми.

Взагалі багато тварі живе навіть тоді в парі, коли вже діти не тільки повиростали, а й порозбігались.

Особливе кохання серед подружжя помічається у де яких породах мавп та середптаства. Народня

приказка, напр., каже: «жодна пташка без товариша в лісі не пробуває».

Брем-жеросповідєє про такий цікавий випадок: «раз, бажаючи впевнитись в тїм, скїлько важить жовтогрудий медосос, я пїймав одного, обережно звязав нїжки ниткою і поклав на терези; але пташка вирвалась, в одну мить вилетїла через одчинене вїкно тїй сховалась в купї кипарисїв. Як тїлько вона вперше зацьвїрінькала, зараз же до неї підлетїв її товариш. І приємно-жалїсно було бачити ту турботу, з якою маленька їстота дивилась на сутужне становище своєї дружини... Опинившись в безпечнїм мїстї, вони обоє почали дзьобати нитку, що випадково зачепилась за гилячку... Через 1¹/₂ години вони з успїхом скїнчили працю і з веселим цьвїріньканням полетїли далї».

В другїм мїстї Брем каже, що коноплянка, коли застрелять її дружину, дуже сумує, а де-які птахи з породи клюї-дерева (picus) навїть здихають пїсля смерти своєї дружини.

А Бюхнер, каже, що черногузи навїть не тїлько кохаються в подружжї, а ще й вимагають вїрности дружинї, і коли хто з них її порушує, то збїрається цїлий суд, який присуджує винуватого до смерти тай вбиває. Про це саме серед нашого народу їстнують цїлі легенди.

**Мохання се-
ред подружжя
у людей.** Люди на першїм щаблї культури, як думає Джон Леббок, не кохалися в подружжї, бо тодї ще були, як вище наведено, комунальнї шлюбї, при яких люди зходились тїлько на мент полового акту. Пїзніше чоловіки шукали полових зносин лиш з тими жїнками, якї їм подобались, і набїрали певне

число жінок. Бувало й навпаки, що жінки набірали собі певне число чоловіків. Але це не перешкоджало їм ні розходитись одно з другим, коли котре схоче, ні мати полові зносини з другими. Ще пізніше чоловіки почали вважати особистим правом свої зносини з де-якими жінками, і тільки по своїй волі дозволяли чи не дозволяли користуватись ними другим чоловікам. Де-що подібне існує й до цього часу, напр. у ескимосів, у яких, мовляв Банкрофт, «соромливість не існує, неблазність не має великої ваги, і чужосторонцеві хазяїн завше дає на ніч свою жінку».

Помаленьку лиш люди дійшли до полігамії, при якій чоловік хоч і став брати собі жінок, скільки хотів, але всі вони стали належати тільки йому одному.

В часи полігамії особливого кохання серед подружжя теж не було, та все таки при полігамії люди сходилися не на один мент акту, а й жили вкупі, а це призводило до зросту і зміцнення кохання серед подружжя. Особливо це помітно стало в часи переміни бродяжого, мисливецького життя на пастуше. Чоловік-пастух мав уже більше часу й спроможч придивитись до своїх жінок, оцінити вдачу кожної, і звернути свою особливу увагу тай ближче познайомитись з тією, що чим небудь визначилась середь других. А це вже приводило за собою й кохання.

Бувало й так, ще чоловікові траплялось по хазяйству частіше мати стосунки з якою небудь однією жінкою. Вони більше спізнавались і привичаювались одно до одного, а звичка вже є один з тих факторів, що доводять людей до кохання. Завдяки вже одній звичці, у чоловіка розвивалося до своєї

Зміцнення кохання серед подружжя зміняє способи шлюбу.

жінки почуття глибше, ніж звичайна полова жагота.

Отже, як тепер, так і в старі часи, найбільше примушувало батьків гуртуватись в міцні шлюбні спілки кохання в дітях. Це знов таки особливо помічається з часів пастушого життя, коли чоловік став складати власні скарби, багатства з своїх отар. Тоді йому стали потрібні помішники для невсипущого догляду за цими отарами. Доброго догляду, правдивої помочі він міг сподіватись лиш од людей близьких, людей заінтересованих в існуванні цих скарбів. Такими людьми й були його діти, яким він, уміраючи, радніше передавав скарби, ніж кому иншому.

«Тоді любва бере, як достаток є» (нар. пр.).

Бібель каже, що «чоловік, яко приватний власник, став цікавитись дітьми, яких міг вважати за законних і настановляти спадкоємцями своєї власноти, а через те він і жінку *примусив не ставати в полові зносини з другими чоловіками...*» Разом з тим, як батько починав кохати своїх дітей, він переважно почував і до їхньої матері значно глибше, благородніше й культурніше почуття, ніж звичайна полова жагота, а «більш—менш культурна людина вимагає, щоб взаємна прихильність зоставалась і після полового акту, щоб вона *поширювала свій людяний вплив і на ту живу істоту, яка має народитись од єднання чоловіка з жінкою*»¹⁾). Радість мати покоління і залежні від цього обовязки роблять звязок в коханні двох людей значно довшим». Таким чином, кохання в дітях примусило батьків

¹⁾ Скрізь в цитатах попідкреслено самим автором їх, Бібелем.

жити вкупі з дітьми та з їх матерями, примусило також комунальні шлюби замінити полігамією, від якої зміцніле кохання серед подружжя примусило перейти вже до моногамії (одношлюбства), коли справді стали «чоловік та жінка—одна спілка».

Як бачимо, залежно від розвитку кохання серед подружжя розвивалися й форми шлюбу: не було кохання—були комунальні шлюби; з'явилось воно,—настала полігамія; зміцніло—поширилась моногамія.

Разом з тим, як росло кохання серед подружжя, та мінялися способи шлюбу,—поліпшувався і догляд за дітьми;

Кохання серед подружжя має на меті кращий догляд за дітьми.

«Над ними
Любов отця крилом своїм
І серце матері сплели,
Тепленький затишок од негоди».

(Ібсен).

Так, при комунальнім шлюбі, коли ні батькам ні матерям діти не були цікаві (особливо батькам, бо хто з них і знав своїх дітей), догляд був поганий. При полігамії мати вже жалує своїх дітей, бо вони її втіха; тай батько звертає на них де-яку увагу, особливо коли це діти коханої жінки. При моногамії ж кохання серед подружжя особливо широко і корисно відбивається як на догляді за дітьми, так і на їх вихованні.

І не диво, що так воно склалося, бо кохання серед подружжя, як і кохання в дітях, має своєю інстинктивною метою не що інше, як добре виховання молодого покоління за-для поліпшення родового добробуту.

Хоч нам здається, буцім-то чоловік кохає жінку, або навпаки,—жінка чоловіка, лиш задовольняючи самих себе, а на ділі виходить, що те *кохання вкладено в них природою, вкладено без їх відома й волі, щоб закохана пара краще виховала на добро родові своє покоління.*

Так само й неблазність, чим далі, більше набирає ваги, а кохання серед подружжя вимагає безумовної вірності й неблазности як жінки, так і чоловіка, бо покоління тих стає міцнішим, хто шанує неблазність не тільки до шлюбу, а й по шлюбі, це-б то не зловживає правом шлюбу та не зраджує своєї дружини.

VIII.

Кохання в суспільстві—третій помішник в боротьбі за життя та культуру.

«Як мала у тебе сила,
То згуртом єднайся ти:

Вкупі зробиш більше діла,
Швидче дійдеш до мети»...

(Грінченко).

Моїм браттям бідним, темним
Я долі бажаю,
Щоб вона їм засіяла
У рідному краю,
Щоб вона їх пригорнула,
Оділа, навчила,
Щоб вона і бідне тіло,
І душу скріпила.
А багатим я бажаю...
— Чого ж їм бажати?—

Серця, правди, щоб навчились,
Як любити брата;
Щоби знали, що нам сонце
Усім рівно світить,
Одна земля нас зродила
І ми всі їй діти!
А всім разом я бажаю
Щоби людьми стали,
І любов'ю, добром, правдою
Землю засівали.

(Грабович).

Щоб рід якої небудь тварі став досконалим, треба протягнути його існування як можна довше і цим дати йому час розвинутиись і зміцніти.

Для цього *природа вимагає від кожної істоти, щоб вона помагала збереженню та продовженню свого роду всякими способами, які тільки є в її силі.* Саме менче, що може зробити всяка істота за для продов-

**Збереження
роду.**

ження роду—це лишити по собі нащадків: поки рід не вимре, доти він ще має надію розвинутись.

Отже не треба думати, що природа від кожної особи неодмінно вимагає розплодження. Головне вимагання природи—дбати, піклуватись про збереження роду та його добробут. *А під збереженням роду не слід розуміти лиш одно його розплодження.* Наш геній Шевченко, Ньютон, Кант та інші великі мужи нащадків по собі не лишили, але ж за гріх їм цього ніхто не зарахує, бо вони подбали про родовий добробут людей іншими, більше поважними й користніщими способами.

Ми вже знаємо, що піклуватись про родовий добробут примушують людей інстинкт кохання в дітях та інстинкт кохання серед подружжя: чоловік, кохаючи своїх дітей, кохаючи жінку, невсипуще дбає, щоб їм краще в світі жилося, думає й працює для того, щоб його дітей не спіткала лиха доля. Дбаючи-ж про це, він уже дбає й про долю інших дітей, дбає про будучину взагалі дітей, про будучину всього роду. В наші часи, наприклад, хто дбає про освіту своїх дітей, той неодмінно мусить дбати і про освіту дітей взагалі, бо сам він не в силі дати дітям того, що можна дати в громаді. Нам не диво, коли батьки ради своїх дітей агітують за школи, за всякі засоби науки, виховання всіх дітей і т. інше; не диво нам, що вони дбають про добробут не тільки своїх дітей, а про культивованя всього *свого роду* взагалі, бо вони розуміють, що «хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей».

Але ж з якої то рації самотні одинокі люди, як напр. Шевченко, Ньютон та Кант теж піклувались про добробут свого роду, коли ні кохання в дітях, ні кохання

в подружжі у них не було, ні жінок, ні дітей вони не мали і свого потомства по собі не лишали? А річ от в чім. *Природа*, дбаючи про рід та його розвиток, *вклала в кожну живу істоту*, крім інстинктів кохання в дітях, та кохання серед подружжя, ще один інстинкт,— *інстинкт кохання в суспільстві*. І цей то інстинкт примушує кожну живу істоту, і нежонату й бездітну, дбати про добро свого роду: «єсть у кожної людини святиня вища од власних почувань, од власного щастя» (Грінченко).

Пригляньмося хоч би до життя бджіл. Лиш одна матка распложує у них покоління, а про те кожна бджілка щиро працює на користь всього роду—плоду.

Або от комашня. Хто їй поміг так гарно скласти своє суспільно-громадське життя, хто навчив її так мудро поділити всякі справи і обовязки серед громади? Тільки природа. Вона для щасливої боротьби за існування поширила серед них кохання в суспільстві, а це *кохання в суспільстві привчило й примусило їх поділити працю поміж себе і виконувати її, як слід*. Не маючи інстинкту кохання в суспільстві, вони ніколи не згуртувались би так гарно в громади, особливо ті серед них, які ще не спарувались і тому ні кохання в дітях, ні кохання в подружжі не мають.

«Як организм всякої живої істоти, так і суспільство—каже Кавцький—має тим більше шансів у боротьбі за існування, чим міцніший звязок і гармонія його окремих частин. Рухи його повинні мати суцільний характер. Але суспільство не має кістяка, на якому лежали-б м'які частини; не має тіла, яке покривало б весь организм; не має кровокруження, яке б його

годувало, бо не має серця, яке розганяло б кров, а також не має й мозку, який надавав би єдність його познанням, його волі та рухам. Єдність його та гармонія і звязок його частин мають спромогу виникнути лиш з діяльності та бажання його членів. А єдність бажання найскоріше настане тоді, коли бажання ґрунтується на якому небудь дужому інстинктові. Через це у тих тварей, у яких суспільне життя є дуже важним засобом в боротьбі за існування, ця сама боротьба розвиває соціальні інстинкти (кохання в суспільстві)...

Що соціальні інстинкти міцно звязані з боротьбою за існування і спершу доглядали тільки інтересів роду, видно й з того, що їх діяльність охоплює лиш тих окремих осіб, які користні родові. Багато є тварей, що на одчай кидаються спасати життя молодому або слабому товаришові; але ті-ж самі тварі без всякого вагання вбивають слабих та старих, які з погляду інтересів роду стали йому (родові) зайвими і заважають його добробуту».

Громада— Кожній окремій істоті тяжко боротись за своє великий чоловік: як усі існування. Щоб полекшити цю боротьбу, природа на одного вклатала в кожну істоту інстинкт кохання до гурту, до пліють, то громади, до суспільства, бо громада дуже користна втпліють, а як інституція для окремої істоти: вона має спроможність подують, то спільними силами добре захистити від ворогів, оборонити від них кожного свого члена: «дружній отарі (народн. пр.) й вовк не страшний».

Почуття кохання в суспільстві звязує окремі істоти в гуртки й громади для загальної боротьби за існування. Завдяки звязку істот, сили на боротьбу витра-

чається менче, ніж в тім разі, коли ці істоти борються розв'язані й пороскидані. Наслідком купчення в громади є ощаження сили; сила-ж, що ощажується на боротьбі за існування, повертається на культурний поступ роду.

Дарвін каже: «ми повинні не забувати, що міцна й дужа тварь, яка мала-б спроможність сама захистити себе від всіх ворогів, ледве чи зробилась би суспільною». Целлі наводить досить багато прикладів на користь думки, що лиш та тварь гуртується в громади, яка самотою не витримує боротьби зо всякими ворогами свого життя. Отже з певністю можемо сказати, що потреба гуртового життя розвинула кохання в суспільстві серед багатьох пород всякої тварі.

Майор Скіпер переказує, що раз, сидючи тихесенько на дереві, він спостерегав череду слонів і слідкував за всіма їхніми рухами. Тут він помітив, що коли вони наблизились до водопою, то двоє чи троє їх пішло в обхід, а ватажок, який напевно знав, що череда недалеко від людської оселі, був особливо обережним і йшов попереду всіх, щоб самому першим стрінуть небезпеку... «Кожен мисливець знає, як трудно підійти близько до гурту диких тварей»— каже Дарвін:— «мені здається, дикі коні та бики не подають одно одному застерігаючого гасла, але само поведіння того з них, хто перший вчує ворога, застерігає других. У трусиків гаслом стає голосне стукання по землі задніми лапками. Вівці й серни роблять теж саме, тільки передніми ногами і разом з цим свистять. Багато птахів і де-які молокосущі розставляють вартових. У тюленя вартовими, як кажуть, звичайно бувають

Кохання в суспільстві у тварей.

самці Ватажок гуртка мавп разом з тим є й вартовий: він кричить, коли треба сповістити про небезпеку. Соціяльні тварі послуговують одно другому і в дріб'язках. Коні чухають, а корови лижуть одно одному там, де свербить. Мавпи вишукують одно одному нужу».

Брем переказує, що після того, як ватага мавп *Cercopithecus grisco viridis* пролізла через колючі кущики, то одні мавпи простяглися на гиллі, а другі сіли коло них і почали уважно обглядати їхню шкуру та витягати з неї колючки. Розшукуючи кузочок, павіяни—гамадрили перевертають камінці. Коли камінь важкий, то за нього береться їх де-кілька... Коли наближається небезпека, то самці бізони північної Америки ставлять самиць і дітей в середину череди, а самі стьють навкруги. Брем зустрів в Абісінії великий гурт павіянів, які переходили через долину. Частина їх вспіла перебраться на протилежну гору, а друга зосталась ще в долині. На тих, що зостались, напали собаки. В ту-ж хвилину старі самці збігли з гори, широко розкрили пащі і так закричали, що собаки з переляку стали тікати, що духу. Собак знов нацькували на мавп. На цей раз всі мавпи вспіли вилізти на гору, крім однієї молодої, місяців приблизно шости. Вона з голосним криком про допомогу вилізла на уламок скелі і безнадійно позирала на собак, які вже оточили її. Тоді один з самих великих самців, справжній герой, зг'яв зійшов з гори, спокійно надійшов до молодої мавпочки, приголубив її і з погордою поїв з собачої зграї. Собак це так вразило, що вони не посміли напасти на нього.

Сутерланд каже, тай усім нам відомо, що селезень та гусак часто розжалоблюються, коли чують

крик страждаючого члена свого гурту і без страху, сміливо нападають на ворогів.

Едвард розказує, що бачив, як одну поранену ластівку, котра не мала змоги летіти, підтримували в повітрі на своїх крилах дві товаришки, і коли одна паразнесилювалась, то її зміняла друга. Вся ж зграя дуже стурбовано літала навкруги. Отже правдиво народ каже: «горобець маленький, а сердечко має».

Сутерланд знов каже: «морські чайки гуртуються в зграї, щоб піймати сокола, ворону, чаплю або лисицю, коли ті схоплять кого небудь з їхніх товаришок. Добре відомо також, що журавлі як попасаються, то ставлять вартових, а як хто нападе на них, то стають кільцем, хвостами в середину, і обороняються дзьобами від ворогів. Всяка цибата птиця, як летить в темряві високо над землею, то перегукується одна з одною, щоб ні одна не згубилась». Сутерланд закінчує свою низку прикладів таким висновком: коли птах, якому серед зграї ніяка небезпека не загрожує, подає голос тим, хто запізнівсь, щоб показати куди летить, то він кермується не егоїстичним, а настоящим інстинктом суспільства».

У людини кохання в суспільстві стало виявлятися **Кохання в суспільстві у людини.**
вже давно. Людина, як окрема особа, давно вже спостерегла, що коли сама лиш дбатиме про свій захисток, то це їй буде дуже сутужно тай небезпечно не тільки для неї самої, а й для всього її роду-плоду.

Наслідком першого закохання в суспільстві було гуртовання в родинні спілки; потім семьї з'єднались в роди, а роди в племена. Коли ж людина, культивуючись крок за кроком, помітила, що чим більший гурт

людей живе вкупі, тим краще це для кожної,—то вона поширила своє кохання в суспільстві і по-за межі свого роду чи племена.

Дарвін каже: «перші люди, або мавпоподібні предки людини, щоб стати суспільними тварями, мусіли здобути такіж самі інстинктивні почуття, які примушують і іншу тварь жити в гурті. Без сумніву, первісна людина виявляла таку ж саму прихильність до суспільного життя, яку виявили й інші тварі. Вона, напевно, почувала себе не добре в розлуці з своїми товаришами, до яких мала якесь певне кохання. Первісні люди, напевне, застерігали одно одного перед наближенням небезпеки і підтримували одно одного, коли нападали на кого небудь, або оборонялись. Все це показує, що у них було певне чуття симпатії, вірності й сміливости. Подібна соціальна вдача, протизначіння якої для нижчої тварі ніхто не сперечався, здобувалась предками людини безумовно таким же шляхом, як і у тварей. Шлях цей—природній вибір та унаслідкування, спадкоємство звичаїв. Коли серед двох стародавніх людських племен, що жили в одній стороні, виникали суперечки, то, без сумніву, краще всього розвивалось і ставало могутнішим те племено, що при всіх однакових умовах налічувало серед своїх рядів найбільше відважних, симпатизуючих та вірних членів, які завше були готові застерігати і обороняти одно одного».

Завдяки цьому ширилось між людьми кохання в суспільстві, любов до ближнього. Спостерігаючи життя, людина переконалась, що як помагає другим, то й себе цим добре захищає од великих небезпечностей. Того то людство й до цього часу запобігає як найшир-

шому розвитку кохання в суспільстві і радіє, помічаючи, що розвиток цей швидко веде його до досконалости. Як би не було кохання в суспільстві, то окремі істоти ставились би одна до одної вороже, і боротьба за існування була б ще гірша, ще безглуздіша, ніж тепер, а так, хоч в старовину люди були жорстокими—завше бились, воювались, то зате тепер вони стали вже миролюбними, ганьблять війну і допомагають при всякій нагоді навіть чужоплеменцям та чужосторонцям.

«Оглядаючи долю всіх народів—мовляв Драгоманів—ми бачимо, що взагалі народи помалу зближуються між собою, виробляють із себе ніби одну громаду, передають один одному свої вигадки й думки, так що з окремих народів виробляється дійсне *людство*¹⁾, в якому поступ не може спинитись навіть в найгірші часи».

А Еспінас в своїй праці «Соціальне життя тварі» каже: «Коли ми оглянемо пройдений шлях, то мимохіть здивуємось тому поступові, який зробила природа своїм велетенським кроком од мікроскопічних інфузорій до суспільства молокоссущих. Там (серед інфузорій) перед нами повне безсилля і безмежна залежність од зверхніх умов. Тут (серед молокоссущих) початок панування над матерією; забезпечений захисток і панування інстинктів кохання над руйнуючими інстинктами в широких межах діяльності». Всі спонування до поступу—на його думку—виникають з кохання до самого себе (інстинкт самоощадности), але такого кохання, яке безумовно гармонично розвинене, так гармонично, що від нього не можливо стало відрізнити кохання до подібних

¹⁾ Підкреслив Драгоманів.

собі. Кажучи другими словами, порівняння до поступу виникає з такого кохання до самого себе, яке трудно відрізнити од кохання до других людей.

«На нижчих щаблях царства тварі йде без перестану загальна боротьба за існування» — каже знов цалі Еспінас. «Там жива істота перебуває в звязку, в спільці лиш з своїми власними частками, які від неї не відрізняються, з якими вона підтримує фізіологічні зносини. Коли припустити в кожній частці таких агломерацій де-яке почуття свого «я», то треба було б припустити, що в ній існує й почуття загального «ми», бо окремі частки однієї цілоти складають одну нерозривну масу елементів, які зрослись одно з другим. На вищій щаблі організації дві окремі істоти мають спромогу на хвилину наче-б то замиритись в боротьбі за життя, але з умовою, щоб в такім разі вони склали дві половини однієї фізіологічної цілоти (то б то були не одного, а ріжного полу), яку вони повинні обновити, реформувати, щоб задовольнити свої особисті потреби (спілка для полового акту). Тут також кохання до другого і до себе звязуються в одно і виробляють настільки ж тісну, наскільки і короткочасну органічну спілку, що зливає до купи двоє ріжнополых «я» в одно «ми». Приглядаючись до наслідків такої спілки, ми бачимо тут, що батьки піклуються вже про дітей і заради їх все більше та більше обмежують панування життєвої конкуренції. І все це роблять вони через те, що діти деякий час були складовою часткою їхніх організмів, були частками їхнього «я». Батьки не мають спромоги кохати самих себе, не обнімаючи тим коханням і ту плоть од їх плоті, яка тільки-тільки що з них вийшла»...

То-б то виходить так: був один чоловік—було одно «я», і той чоловік сам себе кохав, кохав своє «я». Але пустивши на світ дітей, той чоловік распорошив своє перше «я»,—бо діти—частки батьківського організму, то-б то й частки його «я». Так від одного «я» одділилось і виросло кілька молодих «я». І в кожному молодому «я» є частина того першого старого одного «я». Батько кохав своє «я» і кохає його в дітях, кохає всі молоді «я»; але тепер уже на світі не одно «я», а де-кілька; всі-ж вони складають вкупі «ми». Тепер уже в батька кохання йде не тільки на своє «я», а й на це «ми», яке витворилось од його «я». Одним словом, чоловік, пускаючи в світ дітей, переносить любов з самого себе на дітей; то-б то, егоїзм переходить на альтруїзм.

«Зоставляючи семью і піднімаючись на другий щабель соціологічної драбини,—каже Еспінас, — ми знаходимо, що живі істоти мають спроможність гуртуватись навіть і тоді, коли вони не примушені до цього неповністю, половинчатістю, потребою доповнити свій організм другим; але це при умові, щоб ті істоти, що таким чином гуртуються, були або одною, або близько похожих одна на другу пород, щоб вони мали спромогу впізнавати в другій істоті свій власний образ і почували задоволення дивлячись на нього». То-б то, чоловік кохає на вищій культурній ступні не тільки своє «я», або частину його, а навіть тих, хто такий вигляд має, як його «я», то б то, хто схожий на нього самого.

Оце кохання є найміцніше і найширше розповсюжене гальмо, яке держить боротьбу за існування у відповідних межах. Гальмо тезгрунтоване на коханні до самого

себе,—більше на коханні до своєї ідеї, ніж до свого організму,—але та користь, яка звідцїля виникає, неодмінно його зміцнює. Кохати ж себе в своєму образі й подібії є те саме, що й кохати всіх тих, на кому можна цей образ впізнати,—то-б то кохати всіх людей.

Всі члени громади, кожний з окрема, уявляють з себе частину загального громадського «я» або досконалинїще—у них нема окремого «я», а лиш є одно «ми». Звідцїля виникає, що розвиток почуття суспільности є не що инше, як зростаюча одміна егоїзму на альтруїзм, або одміна кохання до самого себе, до свого «я»—на кохання до ближнього, до загального «ми»... Це, само собою, свідчить про високий культурний поступ істоти, і до цього степеню розвитку доводить її кохання в суспільстві.

Отже нарешті мусимо сказати, що й кохання в суспільстві своєю метою має осягнення родового добробуту, осягнення людського щастя. Таким чином, всі інстинкти кохання—1) кохання в дітях, 2) серед подружжя, 3) в суспільстві — помагають всякому живому створінню щасливо боротись за життя і вибиватись на культурний шлях, шлях до щастя: Бо з наведеного вище ми добре бачимо, що *живі істоти, які ніякого кохання не мають, ледве животіють; ті, що кохаються в дітях—живуть уже щасливіще; що кохаються в подружжі—ще щасливіще борються за життя; але найщасливіще живуть ті, що розвинули в собі всі стадії кохання: і в дітях, і в подружжі, і в суспільстві. Чим більше кохання, тим ступінь культури вищий, тим життя щасливіще.*

ІХ.

Моральний інстинкт та моральний розсуд.

«Вічний революціонер— І спішить туди, де дніє;
Дух, що тіло рве до бою, Словом сильним, мов трубою,
Рве за поступ, щастя й волю,— Мільйони зве з собою.
Він живе, він ще не вмер. Мільйони радо йдуть,
Ні пекельні тортурі, Бо це голос духа чуть.
Ні тюремні чорні мури, Голос духа чути скрізь:
Ані війська муштровані, По курних хатах мужицьких,
Ні гармати лаштовані, По варстатах ремісницьких,
Ні шпійонське ремесло По місцях н долі й сліз.
В гроб його ще не звело. І де тільки він роздасться,—
Він не вмер, він ще живе! Щезнуть сльози, сум нещастя,
Хоч од тисяч літ родився, Сила родиться й завзяття
Та аж вчора розповився Не ридать, а добувати,
І о власній силі йде, Хоч сиnam, як не собі,
І простув, і міцніє, Крашу долю в боротьбі».

(Франко).

«І звірі всі, і людський рід, і гади,
Рослини всі, і море, й скелі, й хмари;
Усе то—діти матері—природи»...

(Чернявський).

Простеживши коротенько історію розвитку інстинктів кохання в дітях, серед подружжя та в суспільстві, ми мимохіть помічаємо, що поведіння і культурний поступ, як тварей так і людей, завше залежить від

Інстинкти кохання—природжена мораль.

меж панування тих інстинктів. Коли у людини розвинуто коханя в дітях, кохання в подружжі, кохання в суспільстві—то вона в своїм поведінні і сама йде до щастя і весь рід з собою веде. Вона не кривдить ні дітей своїх, ні жінки, ні сусід—це б то не кривдить нікого з людей, а таке поведіння ми вважаємо моральним. Бачимо також, що всі три інстинкти мають своєю метою допомогти людині в житті; допомогти чименно так поводитись, щоб і самому добре жилося, і не пошкодить нікому, і щоб рід від цього міцнів, розвивавсь; це-б то, виходить, що ці три інстинкти вимагають від людини і допомагають їй поводитись правдиво в тих як раз межах, де є суперечні мотиви егоїзму та альтруїзму. Наприклад: з одного боку полова жагота, а з другого бажання зміцнити рід; з одного боку особисті поривання, інтереси свого «я», а з другого соціальні поривання, інтереси роду і т. д.

А в цих як раз межах, як ми попереду й зазначили, оперірує мораль. *Тим-то ці інстинкти, які перш за все вказують людині правдиву стежку морального життя, примушують її, де треба, жертвувати егоїзмом альтруїзмові, безумовно, є не що инше, як виявлення самої моралі; вони то й є первісна приурождена мораль.* Але інстинкти кохання в дітях, в подружжі та в суспільстві є не що инше, як три гилляки одного міцного інстинкту, інстинкту взагалі кохання до других, який в свою чергу є не що инше, як нерозлучний співробітник, спільник, перший засіб виявлення інстинкту самоощадности в широкім розумінні цього слова.

Таким чином, інстинкт самоощадности, з одного

боку, примушує всяке живе створіння кохати себе, бо без такого кохання не варто було-б оберігати власне життя, а з другого боку той інстинкт примушує кохати других, тих, що існують навкруги, бо й без них життя теж не мало б ніякої вартости: самотна, одинока істота, власними лиш силами, не має спромоги скористуватись втіхами життя; коли ж не може скористуватись щастям життя, то яка тоді рація жити? Тоді не варто боронити себе від смерти.

Серед тварей і серед людей самокохання значно міцніше, ніж кохання до других, але ми бачимо, що з часом міцніє й кохання до других і щільно переплітається з коханням до себе. Тварина інстинктом, а людина інстинктом та розсудом доходять до розуміння того, що всяке створіння одиноко, без других не має сили досягнути щастя в житті; і звірі, і люди доходять до розуміння того, що самотнє життя не має ніякої краси, ніякої вартости.

Разом же з тим, як щільніше переплітається кохання до себе з коханням до других, людина, тай всяке створіння, починають краще жити, бо життя в гурті стає більш барвистим, принаднішим, дає спромогу ліпше розвиватись та більше досягати радощів життя, більше користуватись тими його благами, які роблять людину щасливою.

Таким чином виходить, що коли кохання до себе розвивається гармонично, то-б то переплітається з коханням до других, то воно помагає окремій людині поводитись так, щоб ні собі, ні другим не шкодить, і веде її до особистого щастя, а всю людність до родового добробуту.

Початок моралі.

Оцеї самий інстинкт кохання до себе в звязку з коханням до других і є першій паросток моралі. Поки створіння кохає лиш себе і дбає лиш про себе, доти воно не має ніякої моралі, бо немає ніяких суперечних мотивів: що створіння вважає найкористнішим, найкращим для себе, те воно й робить, не думаючи, чи добре від цього буде другим, чи погано; інтереси других для нього не існують, воно тоді все робить лиш для того, щоб вгамувати своє особисте «я». Тут моралі ще немає. Коли ж у створіння виникає кохання до другого, коли воно дбає, щоб догодити, не пошкодить і другому—тоді виникає перша мораль, бо кохання до другого примушує брать на увагу й інтереси того другого, а це призводить до суперечки мотивів егоїзму та альтруїзму. Вирішування-ж та вирівнювання цих суперечностей—діло моралі. Тим-то й кажемо, що кохання є перша природжена мораль.

Тварь і людина на перших кроках свого існування поводитись, тай тепер ще поводяться лиш так, як того від них вимагає великий інстинкт кохання у всіх його стадіях, — розуміється в залежности від того, наскільки він розвинений. Він кермує вчинками живої істоти, допомагає їй в боротьбі за існування, сам в ній розвивається і провадить її до досконалости. Він примушує живу істоту зректись, де треба, своїх особистих інтересів на користь родові, на користь еднання родів; він примушує не звертать великої уваги на образу од членів свого роду; він примушує в один час з ненавистю вбивати чужоплеменців, а в другий--визволяти

їх, не жалючі свого життя; він примушує то завзято воюватись з сусідами, то жити з ними в добрій злагоді; він вказує живій істоті, що й коли вона повинна робить; він вказує, що добре, а що зле, дає ту чи іншу оцінку всяким її вчинкам.

Що именно цей інстинкт є перша мораль, видно ще й з того, що Еспінас каже: «немає ніякого сумніву в тім, що не тільки тварі, а часом і «добрі громадяне» не уявляють собі ясно, через що саме вони з такою завзятістю, не жалючі життя, обороняють від шкоди суспільство, породу чи яку громадку, а все ж таки вони пориваються именно так зробити; цього вимагають від них ті почуття, які стають правдивими, бо доводять до певної мети, тим часом як протилежні почуття (відносно тієї самої мети) стають шкідливими й руйнуючими». Крім того, Вольтман каже: «Коли тварина є органічний прабатько людини, то вона повинна бути також і моральним її прабатьком. В натурі тварей повинно шукать ті сили, що, розвившись, спромоглись переіначитись на вдачу людини; це-б то, в житті тварей повинно шукати доісторичний період моральности». Дарвін же й доводить, що у тварей справді, «окрім прихильности і сімпатії є ще й інша вдача, яка стоїть в звязку з суспільними інстинктами; у людини ми назвали б її моральною вдачею. Я згожуюсь—каже він—з тим, що собаки мають щось похоже на сумління. Собака безумовно має вдачу самоздержування, і це, можна думати, не наслідок страху, бо собака утримується од крадіжки їжі навіть і тоді, коли хазяїна її нема дома».

І скотина розумна, даром що не говорить (нар. пр.).

Та коли ми придивляємось до життя людей, то теж бачимо, що бажання, поривання та спонування,

які мають в собі виразну двигаючу причину кохання вважаються моральними, а протилежні—неморальними. Напр., піклування про дітей, виховання їх, захищення їх (грунтуються на інстинкті кохання в дітях) неблазність, подружня вірність (грунтуються на коханні серед подружжя), любов до ближнього, помічюму і т. и. (грунтуються на коханні в суспільстві)—все це вважається моральним.

Кохання в дітях, серед подружжя і в суспільстві це перші фактори людського поведіння. Вони то й втворюють у людини здатність найкраще кермувати своїми вчинками. Та ж сила, що найкраще помагає людині кермувати собою, вважається за мораль. Таким чином, кохання, єдине кохання, але в трьох іпостасях, мусимо ми визнати прирощеною інстинктивною мораллю. Через те й кажуть, що «мораль єсть не що інше, як інстинкт тварей». Другими словами: мораль, перше всього, є прирощена інстинктивна вдача людини жити на світі, кохаючись в дітях, в подружжі та в суспільстві.

На перших часах життя істот лиш ця мораль згрунтована цілком на прирощенім почутті, яке має своєю метою помогти живій істоті в боротьбі за існування, була мірою поведіння.

А коли так, то на запитання, поставлене попереду,—хто вибирає правдиві мотиви для того чи іншого вчинку при моральнім присуді,—ми маємо спромогу відповісти: *на перших часах життя істот судієк мотивів було тільки інстинктивне почуття, бо тільки те спонукання або поривання вважалось правдивим, добрим, це-б то й моральним, мотиви якого*

Інстинктивне
почуття пер-
ший мораль-
ний судець.

задовольняли вимоги інстинктів кохання, бо лиш цими інстинктами природа вказувала живим істотам, де для них добро, а де зло, де вони скривдять себе, або свій рід, а де допоможуть і собі й йому.

Та річ в тім, що життя на світі міняється. **Що вік, то інший світ.**
Міняється топографія землі, клімат, умови життя, міняється й царство рослин та живини; міняється навіть органічний склад тіла живих істот; міняється й духовний їх склад, особливо в людей. Через те багато такого, що перше шкодило людям і заважало їм розвиватись, тепер стало користним, а де-що з того, що було користним, змінилося на шкідливе. (нар. пр.).

Ми вже знаємо, що і тварі й люди на перших кроках свого існування вибирають собі користні умови життя природженим інстинктом. Інстинкт—це таке почуття, що складається віками, віками воно й міняється. *Коли ж ті умови, до яких інстинкт, скажемо, звик ставитись вороже, змінюються на користні, то інстинкт до них все-таки ще якийсь час (инколи й довгий) ставиться по старому, вороже, а потім вже помаленьку лиш зникає. Коли багато з ворожих умов життя зміниться на користні, а з користних на ворожі, то багато й інстинктів мусить зникнути. Як же вони не зникають, то, само собою розуміється, стають неправдивими.* Нові ж інстинкти здобуваються занадто помалу. Через те в часи, коли старі інстинкти зникають, а нові ще не виникають, людина мусить в кожнім окремім випадку сама міркувати, що їй користне, а що шкідливе: тут вона мусить вже «поспитатись кума—розума». Чим більш таких випадків набігає, тим частіше людина міркує, а через те

З вінами й розвивається духовно. А чим частіше люди-розум прихо-діть (нар. пр.) ні випадає здібатись з тими самими зъявищами, тим докладніше вона їх обмірковує і впевняється в своїх висновках, впевняється, де правда. Таким чином складається людський досвід, людські спостереження, а за ними й сталі погляди на те чи инше зъявище. І коли людина знов здібается з тим зъявищем, в наслідках якого вона вже пересвідчилась, то наново його вже не обмірковує, а бере лиш на увагу висновки перших міркувань. Завдяки цьому, у людини нарешті виникає або інстинкт до того зъявища (ворожий чи прихильний, відповідно висновкам, які вперше зробив розсуд) або лиш звичай розсуду так чи инакше реагувати на відоме зъявище. Нарешті часом такі реагування відбуваються в один мент, механічно.

Розсуд—прав- *У істот, які не мають розуму, і в людей з мало*
дивіщий мо- *розвиненим розумом почуття відіграє першу роль,*
ральний су- *в людей же з розвинуеною розумовою діяльністю*
дець. *перша роль належить розсудові.*

Що далі, то більше людина розвивається, і діяльність її розсуду стає на міцний ґрунт, стає могутнішою. Тому у розвинених людей чим раз яскравіше помічається перевага розсуду над почуттям. Розсуд стає паном людини і кермує її вчинками, і народня приказка вже каже: «не силою роби, а розумом; не серцем, а обичаєм».

Ми вже казали, що в людей через зміну умов життя і їх вартости зникають нездатні до життя інстинкти. Інстинкти ж до того, що не змінилось, а так само користно людині та родові, як і перше було, не тільки не зникають, а навпаки міцніють. До таких інстинктів

головним чином треба прилічити й інстинкт кохання (до себе, в дітях, серед подружжя, в суспільстві). Він теж зміцнів, але через те, що змінились умови життя, він уже не завжди правдиво реагує і часами помиляється: ставиться прихильно до того, що вже не користне людині або родові. Людина це помітила і на поміч інстинктові поставила свій розсуд. Людина пересвідчилась, що інстинкт кохання своєю метою має людське щастя (добробут роду та задоволення окремих осіб) і тому поклала його ґрунтом свого поведіння, а щоб він, реагуючи, не помилявся, стала в кожному окремому випадкові добре обмірковувати, чи справді мотиви, бажання, спонукання або поривання до якогось вчинку відповідають меті інстинктів кохання. Таким чином, в наші часи виявлення інстинкту кохання кермується розсудом. Тому то кожний чоловік

«До правди направивши ум,
Нехай набереться правдивих дум
Та, борючи духом важкі тягарі,
Нехай загартує він серце в добрі»

бо

«Над силу ума
Вже дужчої сили й на світі нема».

З історії інстинктів кохання видно, що вони 1) примушують батьків зрікатись задоволення особистих бажань на користь дітям (що сприяє родовому розвитку), 2) примушують подружжя зрікатись теж де-якої втіхи на користь неблазности (що сприяє розвитку здорового покоління на користь родові); 3) примушують членів семьи, товариських гуртків, держави, суспільства взагалі зрікатись особистих інтересів на користь

Інстинкти кохання вимагають жертви другому, вичому.

семеї, товариських гуртків, держави і т. и. (що теж сприяє розвитку родового добробуту). Од семеї, гуртків, держави, взагалі од суспільства інстинкт кохання вимагає піклуватись про окремих осіб, з яких вони складаються, помагати їм, обороняти від небезпеки і т. и. Одним словом, інстинкти кохання вимагають од окремих осіб жертви на користь людства, громадянства, а од суспільства—піклування про тих, хто жертвує.

Тут треба завважити, що часом на перший погляд нам здається, буцім то ролі міняються, буцім то той, хто мусить одбірати жертву, сам жертвує; або ж, навпаки, часом здається, буцім то суспільство зрікається своїх інтересів на користь окремої особи. Це буває в тих випадках, коли задоволення інтересів суспільства понижає вартість окремої особи, як людини, і суспільство в таким разі справді мусить поступитись, бо пониження вартости індивідуумів, пониження їх культурности шкідливо відбивається на самім суспільстві і шкодить культурному поступу роду: коли буде дрібязкове задоволення осіб, життя їх поужчає, а разом з цим поужчає й життя того суспільства, яке з цих осіб складається, і культурність його понижає: «добрий рід на ноги поставить, а лихий із ніг звалить»,—каже народня приказка. Отже, як бачимо, нам лиш на перший погляд здається, буцім то суспільство часом жертує окремим особам: на справді воно врешті все таки жертвує само собі та інтересам роду. Того то скажемо просто, що *інстинкти кохання завше вимагають жертви інтересами окремої особи на користь другої, інтересами частини (індивідуумів) на користь цілости (громади); інтересами нижчого на користь вищому.*

Найвищою цілостоєю, єдностеєю вселюдства вважається
всесвітнє братерство, коли

· «З народом вйдеться народ,
Зьєдна братерство цілий світ»,—

тому то й інстинкти кохання вимагають від всіх, як осіб, так і громад, жертвувати своїми інтересами на користь осягнення цього ідеалу.

І от, коли історично людина пересвідчилась, що найміцніший її інстинкт, інстинкт кохання силкується довести її як раз до цього ідеалу, то й поклала допомагати осягненню його всіми силами свого розсуду, згрунтувавши діяльність його на принципах інстинктів кохання і кермуючись ними в своїм поводитінні.

Вдачу людини пориватись до такої мети і за-для цього жити, кохаючись в дітях, в подружжі, в суспільстві—вдачу цю ми назвали прирощеною мораллю. Тепер же ми бачимо, що виявлення цієї вдачі, виявлення цієї моралі в наші часи мусить залежати не тільки від інстинкту, від почуття, а ще й від розсуду, бо «сила без голови шаліє, а розум без сили мліє».

Інстинкти одного покоління переходять в спадщину другому. Розсуду людина в спадщину хоч і не передає, та все таки — «який дід, такий плід»: коли батьки мали добрий, здоровий організм, то і в спадщину дітям передають спроможність мати такий мозок, який розвивється настільки, що діти скоро самі навчаються добре міркувати. Таким чином, батьки передають в спадщину дітям інстинкти кохання і спроможність скоро розвинути свій розсуд, це б то як раз ту силу, яка й кермує поводитінням людини.

Відповідаючи тепер на запитання, що таке мораль, ми вже мусимо так сказати: *мораль є прирощена вдача людини жити та поводитись з собою і з другими людьми так, як того вимагають інстинкти кохання та розсуд*. В наші часи,—особливо остатній, бо як каже Вольтман: «людина стає моральною завдяки моральній автономії, свідомости свого розуму... В гуртовім та семейовім житті тварей можна вбачити прообраз людського суспільства, але соціяльне життя, життя в гурті не є ще безумовно моральне, бо для морального життя необхідна логична свідомість».

Для морального поведіння мало того, щоб людина добре поводитись, нікому не шкодила і помагала зміцненню рода. Треба, щоб вона ще й розуміла і була впевнена, що поводитьься як раз так, як того треба, щоб не пошкодить ні собі ні другому. Через те-то ми й надаємо таку велику вагу переконанням людей. Коли хто робить що небудь, на наш погляд, і неморальне, але як ми знаємо, що він робить те, щиро вважаючи його за моральне, то ми не ганьбимо цю людину, як неморальну, а лиш рахуємось з її вчинком, як з помилкою: «невідомість гріха не чинить»,—каже народня приказка.—Дарвін вважає моральною навіть «таку істоту, яка має вдачу замислюватись над своїми минулими вчинками та їхніми мотивами, яка має вдачу де-які з них хвалити, а де-які гудити».

Х.

Зверхні фактори моралі: а) обов'язок та б) самоповага.

«... Коли-ж ввесь край нечутно плаче,
Гниє, ростоптаний, в смітті,
Кона роспятий на хресті,—
Тоді забудь красу, співаче!
Тоді—вкривайтесь пилом струни,
На вік, улюблена, прощай,
А ти, бурлако, руку дай
І—в путь, під стріли і перуни!»

(Олесь).

«Народ, як мертвий, спить без снів,
А я на лірі граю
І вас, нудьгуючих панів,
Піснями розважаю.
Ганьба мені, ганьба мені!
Замовкніть срібні струни,
Бо цілий край кона в багні,
І скрізь мерці і труни...»

(Олесь).

Тепер вже ми знаємо, що як нам треба скласти Почуття і розморальний присуд мотивам якого небудь поривання, суд часами то ми повинні з'ясувати, чи відповідають ці мотиви ^{помиляються.} головному принципові інстинктів кохання. Коли так,

коли мотивине суперечать ні коханню в дітях, ні коханню в подружжі, ні коханню в суспільстві,—то, виходить, поривання—моральне; коли ні,—то неморальне. Щож правдивіше може це з'ясувати: почуття чи розсуд? Ми вже знаємо, що колись, в первісні історичні часи, розсуд у людей в моральних справах майже не існував. Люди тоді взагалі не були розвинені і жили більше інстинктом, ніж розумом. На моральних справах, які й тепер ще вимагають особливого знання та особливої здібності міркувати, люди тоді й цілком не розумілися. Отже природа тоді в моральних справах примушувала вибрати користі родів поривання інстинктивним почуттям, яке в ті часи складало завше свій моральний присуд відповідно одвічному досвіді. Тепер же ми бачимо, що розсуд досить вже розвинувся і зміцнів, а почуття навпаки, не поспіває поступати за розсудом. Що більше ми тепер набіраємось знання, то розсуд наш стає правдивішим, сміливішим і більше опановує нами і кермує нашими вчинками. Почуття, навпаки, слабшає, стає невиразним, часто помиляється і т. інше. Тим то тепер і повинно при вирішуванні моральної правди перевагу давати розсудові, але при тій умові, щоб він вважав моральними лиш ті мотиви спонукання, бажання та поривання, які в наслідках дають користь родів; бо така мета інстинкта кохання, який є краєугольним каменем прирощеної, натуральної моралі, а без прирощеної моралі ніяка мораль не мораль, бо буде відірваною від ґрунту дійсного життя. Така мораль нічого не варта.

Коли мотиви користі окремій особі, а сем'ї шкідливі,—то розсуд повинен визнавати їх немораль-

ними, бо для роду інтереси семьї вартніші, ніж інтереси окремої особи, а інтереси суспільства вартніші ніж семьйові. Інтереси ж роду, племени, нації переважуються лиш інтересами всесвітнього братерства.

Та часом буває й так, що розсуд помиляється. Буває, що розсуд не визнає потрібним такий вчинок, який відповідає принципам моралі, а визнає моральним протилежний. Буває й так, що почуття не згожується з висновками розуму, а реагує по своєму.

В таких випадках *правдивості та ширості почуття і розсуду, їх непохитному шануванню головного принципу моралі* (жертвувати нижчим інтересом вищому), *допомагають такі зверхні фактори моралі: 1) обов'язок, 2) самоповага та 3) принадність прекрасного.*

Природжена мораль, принципи і мета її завше незмінні, але не всі люди однаково їх розуміють. Того то й мораль у людей виявляється не однаково; тим більше, що кожна людина має свою особливу натуру і по своєму розуміє мораль. Чим ширше у людини розвинена свідомість обов'язку, самоповажання та кохання в прекраснім, тим і мораль її виявляється правдивіше й ширше, а чим менше,—тим і мораль виявляється слабше. Свідомість обов'язку, самоповага та принадність прекрасного допомагають людям складати так звані норми моралі, визначати ті чи інші її межі, складати так звані закони морального поведіння і слухатись їх.

Придивимось же тепер до суті і діяльності цих факторів. Дарвін каже: «бувши по своїй природі інстинктом, кохання проте значно міцніше, завдяки вимуштровуванню

Обов'язок.

або звичаю, і це стає через те, що люди бажають свого власного добробуту, а тому похвала або огуда висловлюються за ті чи інші вчинки та мотиви в такій мірі, в якій вони служать для цієї мети. А як щастя необхідне для загального добробуту, то принцип «найбільшого щастя» служить майже правдивою міркою, масштабом для оцінки справедливого і несправедливого. В міру того, як сила розсуду розвивається і людність стає більше досвідченою, вона починає брати на увагу також і дальші зъявища та впливи, які робить те чи інше поведіння на характер особи і на загальний добробут. Тоді добродієння з сфери життя окремої особи попадають в сферу громадської думки. То-б то, перше одна людина спостерігає, що такий то вчинок гарний. Вона його повторює. Громадянство збоку дивиться, впевнюється, що він добрий і вимагає, щоб всі так робили. Громадянство придивляється до вчинків своїх членів і одні хвалить, а другі гудить. Погляди громадянства всі поважають. Хоч у малокультурних народів розум часто помиляється і багато поганих звичаїв та забобонів вважаються за добродієння, та все ж порушення цих звичаїв вважається тяжким злочинством».

Сутерлянд же каже: «один інстинкт кохання має спромогу виробити правдиву мораль, і ніяка мораль без симпатії не може задовольнити потреби людської природи. А все таки мораль кожної людини набирає більшої чистоти, коли почуття й свідомість зверхнього обов'язку надають їй сили та поваги; ще чистішою стає мораль, коли в додаток до обов'язку виникає самоповажання. Нарешті, найвищої чистоти мораль набирає, коли до всього зазначеного прилучається ще свідомість

та стихійне відчуття принадності незмірної ціни чистих та непорочних поривань.»

«Головна функція обов'язку—каже Сутерлянд—надати непохитності і постійності де-яким примхуватим виявленням кохання, що дуже часто неоднакові у різних осіб, а то навіть і в однієї особи, але в різні часи... Кохання—двигача сила, але почуття обов'язку повинно бути, як маховик, щоб надати помірності поривчастій енергії цієї сили». Пояснимо це прикладом. Два школяри не вивчили уроку. Один з них має принадний вигляд, а другий якийсь понурий, непринадний. Кохання схиляє учителя вибачити першому, свідомо не звернути уваги на його недбальство: він такий гарний, приемний на вигляд хлопець. До другого ж школяра кохання немає, і в учителя виникає бажання покарати його за недбальство. Оттут то й потрібен обов'язок. Він нагадає учителеві, що особисте кохання до однієї особи треба схилить перед загальним коханням до вселюдства; нагадає, що кожна людина мусить до всіх людей ставитись однаково справедливо, однаково чесно. «Мушу міркою одною я мірять близьких і чужих», каже Ібсен устами Бранда, бо всі люди — однакові люди. Обов'язок нагадає учителеві, що тільки правдиві відносини користні родові, і примусить учителя поставитись до обох учнів однаково справедливо.

Як би ж не було ні почуття, ні свідомости обов'язку, то людина б часто схиблювала. Учитель під впливом особистого кохання міг би вчинить несправедливо, то б то й неморально. Отже й не дурно каже Грінченко: «повинність—ось той владарь добродійний, що вбереже мене від мук і лих».

Обов'язок—
безсторонній
судець з по-
той бік «я»
людини.

Часто кохання доводить нас і до свідомої помилки. Наприклад, коли нам треба скласти моральний присуд над особою близькою, рідною, або над самим собою. До бажання близьких осіб та до бажання власного наше кохання ставиться занадто прихильно і має тенденцію завше вважати їх моральними. Наприклад, у мене ніколи не вгаває бажання випити чарку. Моє почуття кохання тут безумовно ставиться досить прихильно до цього бажання. Але ж чи можна такі бажання та поривання вважати моральними, через те лиш, що на їх бік стає кохання? через те лиш, що маємо завше схильність вишукувати правдивість там, де нам подобається? Чи буде ж це відповідать принципам моралі?

От в таких то випадках, *коли людина дуже легко може помилитись, дуже легко може обдурити сама себе, рахуючись лиш з своїми поривами та з коханням до того часткового, що стоїть ближче до «я», ніж до загального,—повинна бути для людини зверхня, не лиш її особиста, а й стороння міра мотивів, повинен бути безсторонній суворий судець з по-той-бік «я».* Таким судцем і є обовязок.

Сила та значіння обовязку.

Крживицький каже, що особливо виразно змалював силу та значіння обовязку В. Гюго в своїм творі «93-й рік», де він розповідає про те, як Говен, старший серед гурту вояків-республіканців, випустив на волю монархиста, розжалобившись тим, що маркграф—монархист віддався до рук їх ворогів, ради врятування дітей своїх од смерти в огні. Коли Говена судили, то всі судці визнали вчинок його благородним, але добре зрозуміли й те, що при тодішніх обставинах він не повинен був цього робити, а коли зробив,

то мусить понести кару на смерть. Особливо добре це зрозумів колишній піп і вчитель Говена, і його голос порішив справу. Говена покарали на смерть; але ж і його вчитель, не маючи спромоги згодитись з думкою, що його вихованець загинув, теж наложив на себе руки. Свою силу обов'язок виявив тут на вчителеві Говена. Цей учитель, почувавши до Говена гаряче кохання і добре знаючи, що той пустив маркграфа на волю не з злою для держави метою—вважав його морально правдивим, і через це вчинок його визнав шляхетним. Але це лиш учителеве особисте розуміння моралі. Справа ж стосувалася громадянства, держави. Через те для вирішення моральності вчинку Говена вчитель повинен був зняти громадську міру моралі і рахуватись з державним розумінням її. Держава ж забороняла самовільно випускати ворогів на волю, щоб не було зловживання, а як Говен випустив на волю ворога держави, не маючи на те ніякої підстави ні з боку законів, ні з боку інтересів держави, то виходило, що він зробив з погляду держави неморальність, а через те й повинен був понести кару, понести кару за те, що свої особисті інтереси, хоч і шляхетні, поставив вище державних. Це добре зрозумів учитель Говена. Тут йому й треба було вирішити, чи, складаючи присуд Говенові, рахуватись лиш з своєю особистою мораллю, з мораллю, як він сам її розуміє, і виправдати Говена; чи рахуватись з мораллю в межах розуміння її державою і покарати Говена. Його голос міг повернути справу в той чи інший бік. Од нього залежало виправдати кохану людину: до цього його нахиляло гаряче й глибоке кохання. Та як справа стосувалась суспіль-

ства, то він мусів взяти мірку моральності не свою, а громадську. Громадянство ж од Говена вимагало буквального послухання закону, а від його вчителя, яко судді (в даннім разі) вимагало чесно судити. Судити чесно в розумінні суспільства того часу означало судить так, як вимагали тогочасні закони суспільства про такі вчинки, як Говенів. Чесно судити в данному разі означало—судить по законах держави. Суспільство вважало і вважає загальною мірою моралі, для всіх своїх членів—судить по законах чесно: це обов'язок. І в наведеному прикладі цей обов'язок налягав на Говенового вчителя всім своїм тягарем. Обов'язок вимагав од нього судити, рахуючись правдиво лиш з законами суспільства і, хоч ніхто не міг довідатись про те, чи вчитель судитиме Говена відповідно законам тієї суспільности, чи відповідно власному лиш розумінню моралі, а все таки свідомість обов'язку примушувала учителя судити именно відповідно вимаганням суспільства та держави. Як би ж вчитель Говена взяв мірою Говенового вчинку свою особисту мораль, то зробив би перед суспільством і державою нечесно, бо громадські справи повинні рити громадським розумінням моралі, громадською мірою. От тут то обов'язок і примусив вчителя рахуватись не з своїми поглядами, а з загальними. Через те він Говена особисто виправдив, а як представник держави—покарав.

Таким чином виходить, що обов'язок це та сила, що примушує людину поважати громадський погляд на мораль і чесно погожувати з ним свої власні особисті моральні погляди. А. Крживицький каже, що з наведеного прикладу «можна зробити тільки

один висновок—що норма (обовязок), як виступає оборонцем громадського спокою, то часто байдужно ламає ті почуття кохання, які виявляються безпосередньо». І правда, обовязок примушує глибоке міцне гаряче кохання до окремої особи підхилить меншому по інтенсивності, по силі виявлення, але більш відповідному по суті, головному принципові кохання,—коханню до людини взагалі, до громади. **Обовязок— загально суспільний погляд на мораль.** Обовязок примушує окрему особу зрікатись навіть пекучих особистих інтересів на користь не так некучих, та за те ширших і поважніших інтересів громадянства. З цього видно, що почуття та свідомість обовязку відграють велику роль при моральнім присуді.

Але не треба думати, що обовязок є органічна частина ества моралі, він лиш зверхня громадянська міра мотивів, відповідно сучасному громадянському розумінню меж моралі. Обовязок це—сторож, що примушує людей загальною мірою вимірювати, чи мотиви власних вчинків не виходять по-за ті межі моралі, які визначило громадянство. *Обовязок— це свідомість, що треба вживати ту загально визнану міру, якою користується моральне почуття та моральний розсуд не однієї людини, а цілої громади.* Обовязок це той доглядач, що каже людині: «Чоловіче, живеш в громаді, то й слухайся її. Не дури ні її, ні себе, бо люди збоку добре бачать, де правдою живеш, а де себе й других дуриш».

Кожна окрема особа по своєму розуміє добробут суспільства, кожна людина має свої погляди на мораль, а через те й засоби осягнення родового добробуту у різних людей різні. Як що дозволити всякій

особі вживати своїх заходів, згрунтованих лиш на самотнім особистім досвіді, а через те часто й помилкових—то це тільки пошкодить суспільству й родові. Тому то ми не маємо ніякого права в громадських справах покладатись лиш на власну мораль, на особисте розуміння моралі. Отже суспільство і вважає законним лиш той погляд на мораль, який існує серед більшості його членів. Воно ж уважає його й обов'язковим для всіх своїх членів. Це й є норма, або обов'язок розуміти мораль так, як того потребує сучасне суспільство.

Ця норма завше залежить від того щабля культурного поступу суспільства, на якому воно стоїть. Через те обов'язок не є щось непохитне, а навпаки, щось дуже рухливе. Часом воно навіть не цілком відповідає дійсному головному принципіві моралі. Проф. А. Герцен, наприклад, каже: «треба остерігатись уважати суспільну совість непомильною: вона на протязі віків дозволяла і хвалила багато поганих річей, як напр. канібальство, людські жертви, невільництво, релігійні переслідування і т. и.».

Обов'язок не має фізичної сили примусити людину робить так чи инакше. Як що людина не культурна, то вона хоч і знає, чого вимагає обов'язок; знає, що треба слухатись його вимаганнів, а все таки не хоче того робить. Тут до помочі обов'язкові стають: 1) інстинктивне, а часом і свідоме, поважання громадянської думки і страх перед нею та 2) закон переймання або переходування. «Уже в дуже й дуже давні часи первісна людина—каже Дарвін—кермувалась ухвалою чи огудою своїх товаришів. Видимо, що члени одного й того ж

племена повинні були ухвалювати такі вчинки, які здавались їм користними для загального добра, і гудили такі вчинки, які, здавалось їм, повинні були принести зло».

Часто людина, складаючи моральний присуд своїм мотивам, користується поглядами на них громадянства (зякими вона ознайомилась в розмові чи в літературі). На основі цього вона вже складає моральний присуд не відповідно особистому розумінню моральності, а відповідно тому, як громадянство в той час розуміє мораль. В таким разі людина кермується принципом по народній приказці,— «як громада, так і я», або «нехай буде, як скажуть люде». Тут часто відиграє значну ролю страх та сором підпасти під загальну огуду і призи́рство громадянства. Оцей сором та страх перед тим, що люди висміють або вилають, частійше всього примушує людину виконувати обовязок, це б то вживати ту мірку моралі, яку склала громада.

«Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між люди показатись». По цій, звичайно, причині старі люди роблять те, чого обовязок від них вимагає. Діти ж просто перехоплюють все у старих. Їм подсбається виконувати обовязок, бо «так старші роблять». «Так великі роблять» — це один з головніших мотивів дитячих вчинків. Та, правду кажучи, і у «великих» він відиграє значну ролю; особливо у людей, які не мають здібности сами добре все розміркувати. Такі люде, перше ніж що вчинить, завше запитують себе, а «що кум скаже»? Такі люди, звичайно, все роблять за другими, все, навіть дрібниці, перехоплюють у других, а разом зо всім перехоплюють і мо-

ральні погляди. Таким чином, приурочений закон перехоплення кермує їхніми вчинками як раз так, як того бажає більшість громадянства. Бажання ж більшості в моральних справах як раз і дає ті межі моральності, слухатись яких є обов'язок кожної людини. Громада сама в цих межах слухається моралі і дає цим приклад і другим слухатись.

Само собою зрозуміло, що людину, яка складає моральний присуд тільки на підставі сучасних громадянських поглядів, по принципу «так другі роблять», що в житті найчастіше трапляється—не можна ще вважати цілком моральною. Хоч вчинки її й не суперечитимуть моралі, та все ж таки до певної моральності їй багато чого бракуватиме. Бракуватиме, перше за все, тієї власної свідомості, того міркування над власним вчинком, яке вважається необхідною ознакою моральної діяльності. Громадянський погляд (хоч би й помилковий), та звичай перехоплення (мода); що примушують справдити обов'язок, можна вважати за фактори справжньої моралі лиш тоді, коли вони беруться на увагу не через те, що іншого викруту немає, а по щирому переконанню, що в даннім разі як раз так треба зробити, щоб задовольнити себе і не пошкодити другому. Громадянський погляд та звичай переймання тоді помагають моралі, коли беруться по щирому переконанню, що «людський голос—Божий голос».

Щиро і по правді людина користується громадянськими поглядами на мораль та правдивим відповідним перейманням громадянських вчинків тоді, коли кохається в справедливості, любить громаду. Отже

обов'язок стає фактором моралі тільки тоді, коли ґрунтується на коханні. Обов'язок надає непохитності моралі і стає її справжнім співробітником лиш тоді, коли людина, наприклад, не бреше, бо щиро правдиво боїться зробити те, що громадянство вважає неморальним, боїться згубити поважання серед того громадянства, яке вона кохає.

• *Ще більше стає мораль непохитною, ще більше вона набірає сили, правдивості і влади над людиною тоді, коли людина, наприклад, не бреше через те, що це їй гидко; коли людина вважає брехню не вартою своєї гідності, достоїнності, образу свого гонору; коли людина соромиться сама себе за брехню, коли навіть думка про можливість брехні викликає у неї на виду червоні плями сорому, не зважаючи на впевненість в тім, що про це ніхто не знає.*

Хто шанується, того й люди шанують.
(нар. пр.)

В таких випадках, при таких умовах ми маємо ще більше шансів на те, що наш моральний присуд не помилиться, маємо право сподіватись, що при таких умовах і прирожене інстинктивне почуття (кохання) і свідомість моральної правди (розсуд) не підуть двома різними стежками, а знайдуть одну найправдивішу стежку, на якій і зіллються до купи. При таких умовах почуття прироженої моралі (кохання) і міркування розсуду знайдуть ту правду, яка задовольнить їх обох. Та тут уже надає непорушності моралі не обов'язок, а самоповага; тут людина кермується вже принципом: «не чужа бесіда, совість сама нас плямить». Тут мораль міцніє від того, що людина шанує свою особисту моральну чистоту, соромиться стать брехуном навіть в своїх власних очах, бо

досить поважає себе, як людину, що мусить носити правду в серці своїм.

Лакомб каже: «коли людина шанує особисті свої гідности, чесноти, то вона дорожить і чеснотами різних концентричних гуртів, що оточують її». Таким чином, як що людина дорожить своєю особистою правдою, чистотою, то мимохіть доглядає правди та чистоти і в виконанні того, що вимагається від неї громадою, а правдиве виконання громадянських вимог уже є моральність.

Самоповажання—міцніший, правдивіший і значно глибший фактор моралі, ніж обовязок. Воно навіть підтримує й силу обовязку, бо своєю натурою, своїм змістом стоїть ближче до кохання, ніж обовязок. Самоповага майже цілком складена з кохання: як би людина себе не кохала, то й не поважала б. Людина тільки тоді справді й поважає себе та соромиться зневажити себе, коли щиро кохає сама себе: кохаючи себе, не хоче себе нічим залямувати. Таку самоповагу в даннім разі можна ще (не міняючи внутрішнього змісту цього слова) назвати справжнім правдивим самокоханням.

ХІ.

Зверхні фактори моралі: в) принадність
прекрасного.

«Я люблю красиві згуки,
Я люблю святу красу,—
Так до вас, ворожі дуки,
Я душі не понесу.

Я люблю свої страждання
І страждання тих людей,
Що тримають до сконання
Прапор страдницьких ідей».
(Чупринка).

«Я так люблю ті співи,
Бо я їх сам зложив
У тихі хвилі щастя,
У хвилі, як тужив.
Одна—сільський дзвіночок
Нагадує мені,

Як в сумерку вечірнім
Дзвенить у тишині,
А друга—сум наводить,
Стає понурим світ,
Мов вітер хмару кличе
На ясний небозвід»...

(Маковей).

«Яка краса: відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів.
Мовчали десь святі під попелом руїни,
І журно дзвін старий по мертвому гудів.
Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря все живе схопила, пройняла,—
І ось, дивись,—в руках знамена
І гимн побід співа невільна сторона»...

(Олесь).

І живучі і могучі
Славні пісні України,
Уразливі і унілі,
Як плач сиротини.
Їх родив же степ широкий,
Гей та Дніпр, та море

Вони з серця виливались
Від тяжкого горя.
Розлилося по всіх піснях
Горенько козаче—
У веселих і у гарних
Співаючи плаче.

(Дума про Морозенка).

Прекрасне і краса. Перше ніж казати що про третій фактор моралі—принадність прекрасного, ми повинні з'ясувати, який зміст ми вкладаємо в слово «прекрасне», і чи справді воно належить і чого воно належить. Для цього треба добре розмежувати термини — «краса, красиве» од термину «прекрасне». *Краса—це зверхні форми всякої речі, той чи інший склад її рис, смужок, які приваблюють наше око. Прекрасне—це гарний, добрий, приємний внутрішній зміст речі, який приваблює нашу душу.* Красиве може бути і добрим і злим, прекрасне ж тільки добре. Здебільшого, краса і прекрасне існують поруч: де краса, там і прекрасне; але буває й навпаки: краса є, а прекрасного нема; абоє прекрасне, а краси нема. Буває, що людина й некрасива, але приваблює нашу душу тим прекрасним, що міститься в її душі. Не дурно й кажуть: «не дивися на в, оду, але на природу».

Нам смакує те, що користне і до юго ми звикли. Щоб краще з'ясувати, що ж саме ми вважаємо за прекрасне, візьмо для першого прикладу смак. Яка небудь страва нам смакує. Ми кажемо, що вона прекрасна на смак, а друга—ні. Наука ось як просто з'ясовує це: те, що нам не шкодить, а польує; що краще всього впливає на наш організм; що ми частіше вживаємо—те нам і смакує, має для нас прекрасний смак; те-ж,

що шкодить нашому організмові, що ми рідче вживаємо—те нам не смакує. Цукор, наприклад, має прекрасний смак. Але через що ж це так? А це через те, що 1) зо всіх споживків він найкористніщий нашому організмові, 2) він єсть у всякому споживку (тільки не в однаковій мірі й формі) і 3) вживається людьми (в різних формах) з давніх давен найбільше, ніж який другий споживок. Таким чином, через те, що цукор нам дуже користний, ми звикли до нього і він нам вдається приємним, прекрасним на смак. Ми же через те їмо цукор, що він приємний на смак, а навпаки, цукор вдається нам приємним через те, що ми до нього звикли, бо завше його вживаємо. Одним словом, як каже народня приказка: «не то гарне, що гарне, але то, що кому подобається».

Коли картопля вперше у нас з'явилась, то її не хотіли їсти, вона здавалась несмашною. Але як вона не тільки не шкодила людському організмові, а навпаки, пользувала йому, то люде помаленьку до неї звикли, і тепер вона всім смакує.

Подібних прикладів можна багато знайти навіть в житті окремих осіб. Спершу яка небудь страва недо вподоби, не смакує, а після довгенького споживання її, як що вона не шкодить організмові, людина так до неї звикає, що потім вважає її найсмачнішою. Слід не забувати лиш того, що не у всіх людей однакові організми, а через те й не всі однакової страви потребують. «Від чого кінь брикає, від того віл здихає». Одним людям, скажемо, яка небудь страва смакує, а другим та сама страва не смакує, бо не підходить до їхнього організму. Отже й виходить:

«хто любить гарбуз, а хто диню», а через те «що один бракує, то другий пакує». Але є й такі страви, які пользовиті майже для всякого організму, і всі вважають їх смашними. От хоч би й цукор. Таке саме зъявище можна спостерегти і в других сферах почуття.

Одним словом, що не шкодить,—те вживається частіше, люди з ним звикаються і воно стає приємним, прекрасним. А що шкодить, те навпаки—стає злим, огидним, бридким. Тому то й кажуть: «не те гоже, що гоже, а те, що миле». А милим воно стає, чим більш вживається.

Буває часом, що яка небудь річ нам спершу не подобається і потроху навіть шкодить; ми відчуваємо до неї огиду, наш організм її не приймає. А згодом, як організм звичне до кеї, ми знаходимо в ній навіть приємности. От хоч би і вживання табаки, горіпки, морфію. а також устриць, спаржі, жаб'ячих ніжок і таке инше. Після першої цигарки з душі верне, а як звикнеш—прекрасна річ. Так і инше.

**Рідна пісня
найкраща
пісня.**

Візьмемо тепер приклад з музики. Кожній людині більше всього подобаються пісні й музика її народу. І хоч часом людина вперше чує яку небудь пісню свого народу, а все таки зачаровується нею, навіть не знаючи, що то пісня рідного люду. Це стає від того, що всякий нарід утворює свою музику на свій шталт, на свій смак, відповідно такій комбінації звуків та темпу, яка йому особливо подобається.

Візьміть ви, наприклад, всі пісні українського народу і прислухайтеся до них. Неодмінно в кожній ви

помітите щось однакове і в змісті мотиву і в зверхній конструкції його, не вважаючи на те, що звуки чергуються не однаково і т. и. В загальній темі, в внутрішньому змісті всіх українських пісень є щось однакового. Це так званий характер пісень. Характери всіх українських пісень рідні між собою. Тому, хоч людина і вперше чує пісню свого народу, але де-що з теми цієї пісні, з її внутрішнього змісту та конструкції, з її характеру—вона давно вже знає, бо здибалася з ним в других піснях свого народу. Це загальне «щось» (що є у всіх піснях) увійшло в її душу й тіло ще з дитинства, разом з молоком матері. Вона від батьків та дідів унаслідувала їхню вдачу—пориветись именно до таких пісень, як раз з таким мотивом та з таким змістом. І те «щось» в пісні дуже рідне кожній людині українського народу. «І надії, і жалі свої» на такий як раз шталт висловлювали діди наші та прадіди і помічали, що такі то слова, така то мелодія, помагають їм забути своє горе, полекшують його, потішають душу, а в радощах надяють ще більше щастя. *Предки наші вживали пісень на такий то именно спосіб, а не инший, більше до них призвичаювались, ріднились з ними, бо такий то як раз характер пісень сприяв осягненню духовного добробуту, як окремих осіб, так і всього роду.* Часто вживаючи такі комбінації і звуки, народ звик до них, і вони стали йому рідними та прекрасними. І українець, наприклад, ні за-що в світі не забуває рідної пісні. Матір рідну забуде, мову, обовязки громадянина, а як почує рідну пісню, то зараз і згадає, що він принаймні хоч «тоже малоросс». Така сила цієї пісні, бо

Стародавній запорожський лад
Дав пісням тим давнім дивний склад,
І дала їм силу слова
Голосна Дніпрова мова...

60

Пісня то кохана,
То рідні слова,
Од них аж мліє серденько,
Палає голова!
В тій пісні все відбилося,
Що я люблю й любив,
І слухав би, впиваючись,
А потім би й зомлів
Під згуки тії рідні
У рідній стороні».

Пісня ж•чужого народу не робить такого великого впливу на людину. Є дуже відомий анекдот, буцім то перському шахові, коли він слухав європейську музику, більше всього вподобалось, як настроювали струменти. Як би це й правда була, то тут не було нічого дивного: шах звик до такої музики, яка по своєму характеру наближається до того, як у нас настроюють струменти.

Буває часом, що пісня одного народу дуже подобається й людині другого народу. Це свідчить про те, що й той другий народ перебував в таких же умовах, як і перший, свідчить про те, що пісня малює й викликає як раз такі почуття, які часто доводилось переживати обом народам.

**Прекрасна
та картина,
сюжет якої
взято з близь-
кого життя.**

Те ж саме, що помічаємо ми в сфері музики, помічаємо і в сфері мальовництва. Коли малюнок подобається нам з першого погляду, то це свідчить про те, що на йому змальовано речі чи зъявища, або хоч ком-

бінації їх, досить нам знайомі, а то й рідні. Малюнок подобається, коли ми бачимо змальованими як раз ті зъявища, або виявлення того почуття, в яких ми сами колись перебували, або мали в житті з ними близькі стосунки. Щоб переконатись в цьому, досить пригадати, що нам більше всього подобаються малюнки на сучасні теми, з близького нам життя, це б то, як раз те, що ми найчастіше бачимо в своїм житті, що приємне нашому організмові, що допомагає нам в житті. «Ніяке мистецтво ніколи не мало спромоги утворить ідеал цілком одірваний від дійсности, а навпаки, всі деталі цих ідеалів взяті з дійсного життя. Завдання мистецтва лежить в тім, щоб об'єднать розсіпану красу окремих річей в одну загальну гармоничну картину, яка сама по собі може в дійсности й не бути, а існуватиме лиш в уяві».

Виходить, що прекрасним людині *ввижається те, до чого вона звикає; а звикає вона до того, що найчастіше здиває в житті; а здивати вона завше намагається те, що пользує її організм та задовольняє її духовні потреби і провадить до щастя.* Природа ж вважає найголовнішим ділом в житті людини осягнення родового добробуту. От до цього вона й посуває людину. Тому то людині і здається корисним, пользовитим та милим лиш те, що корисно родові. Людина, кохаючись в дітях, в подружжі, в суспільстві, завше дбала і дбає про ті справи, які корисно відбиваються на осягненні родового добробуту. Через те вона найбільше повторюється в тім, що найкорисніше родові. Часто ж повторюючись в тім, що найкорисніше родові, людина звикає до нього, і боно ввижається їй принадним, прекрасним.

Перед нами, наприклад, такий малюнок: мати держить на руках дитину і голубить її з безмежним коханням; вся постать її виявляє ніжність та турботу про дитину. Кому не до вподоби такий малюнок? Хто не вчує в собі теплого, тихого, спокійного, але глибокого задоволення ним? Наш геній—«Кобзарь» каже:

У наших раї на землі,	Охватить душу, стане жаль
Нічого кращого не має,	Мені її, і зажурюся,
Як тая мати молодая	І перед нею помолюся,
З своїм дитятчком малим.	Мов перед образом святим
Буває іноді—дивлюся,	Тієї матері святої,
Дивуюсь дивом—і печаль	Що в мир наш Бога принесла.

Така картина всім подобається, але разом з тим хто ж не згадає, що таку саму картину він не раз бачив в своїм дійснім житті?

Рід здавна вимагає від матері, щоб вона доглядала дитину. Мати слухається такого родового вимагання. Та подія, те з'явище, що стало сюжетом для данного малюнка, повторюються досить часто не тільки в житті роду, а і в житті окремих людей. Люди часто з ним зустрічаються, звикли до нього і на решті воно ввижається їм дорогим, прекрасним.

Візьемо ще один приклад. Перед нами здорова, свіжа, неблазна пара молодят. Коли ми на них дивимсь, то чуємо в собі якесь гарне почуття задоволення чимсь прекрасним. Бо воно й правда. Ця пара не дурно приваблює до себе наші очі й нашу душу. Тут є прекрасне. Неблазність користна родові; рід вимагає від людей неблазности; ми особливо звикли, щоб дівчата цього слухались, і нам мило бачити дівчат, молодь взагалі, неблазною. Нам мило бачити не тільки саму неблазну молодь, а й малюнки з неї.

Не чурно то і велика сила артистів-малярів захоплюється портретами та етюдами дівчат та дітей. Це й справді найпрекрасніші сюжети для малюнків.

А візьміть ви яку небудь повію, хоч би й молоду та здорову. Коли ви людина з непопсованим почуттям, то з першого погляду на неї, на її поведіння, ви відчуєте огиду.

Навіть неблазна дівчина чи хлопча з красивими обличчями, коли вони кволі, хоруваті, то й то викликають якесь почуття прикрости, незадоволення. Не красиве ж навіть обличчя, але здорове, викликає у нас симпатію до нього, в ньому ми знаходимо щось прекрасне.

Природа вимагає здоровля людському поколінню, ми звикли бачити молодь здоровою, веселою. Це така дійсність. Того то й малюнки на такий сюжет нам милі. Вони принажують нас своїм змістом та виглядом, роблять на нас вражіння прекрасного, задовольняють наше почуття прекрасного.

В старовину люди часто воювали між собою, бо вважали війну необхідною і корисною. Вбивство було тоді річчю звичайною. Воно тоді не тільки не вважалося ганебним, а навпаки, в де яких випадках (крівава пімста, війна, дуель) навіть священно прекрасним. Тепер же люди одвикли од війни; вбивство в порівнянні з старовиною рідче стало траплятись; люди одвикли од нього, а тому і вважають його не тільки не прекрасним, а прямо ганебним, бридким. Наскільки часто й щиро вбивство в старовину вихвалялось всякими поетами, настільки тепер воно ними гудиться.

Правда, в де-яких верствах суспільства і до нашого часу де-які вбивства вважаються ще прекрасними. Щи-

Війна не прекрасна, бо од неї одвикли.

рим воякам, наприклад, вбивство на війні та на дуелі здається їй досі прекрасним. Та все таки воно тепер прекрасним вважається більше по традиції, ніж по внутрішньому органічному почуттю та правдивому розумінню. Ці люди ще не зовсім одвикли з легким серцем дивитись на людську кров.

Прекрасне
те, що ко-
ричне ро-
дові.

Наведеного досить, щоб впевнитись в тім, що *прекрасне те: 1) що користне родові і 2) що найчастіше вживається людьми або трапляється в їх житті.*

Бюхнер каже: «ми вважаємо якунебудь річ відповідною меті, або прекрасною через те, що звикли до неї, через те, що вона стає гармоничною для нашого ока; це-б то через те, що почуття нашого ока потроху до неї звикло. Може бути, що ми вважали б її через ту саму причину не менше красивою і відповідною меті (аби вона тільки потроху згожувалась з нашими потребами або почуттям) навіть в тім разі, коли-б вона визначилась значно иншими рисами, ніж тепер. Через це, звичайно, людині ввижаються красивими всі ті уявлення, які найчастіше виникають перед нею і розбужують в найбільше призвичаєній формі її апарат уявлення; тим часом як всі вражіння, до яких вона не звикла, або від яких часто ухилялась—викликають протилежне почуття. З одного боку є багато річей, які подобались в инші часи або їй тепер ще викликають у инших народів найвище задоволення, але нам вони здаються мерзеними, некрасивими, огидними; а з другого боку,—ми часом зачаровуємось такими річами, до яких другі ставляться зовсім байдужно».

Розуміння і відчування прекрасного не скрізь і не завше однакові. Їх межі міняються, як і межі обов'язку,

відповідно загальному поступу людей, відповідно сучасним і місцевим умовам життя, а особливо відповідно особистому відчуванню прекрасного, бо не кожна людина однаково відчуває принадність прекрасного. Чим більше людина розвинена, тим ширше і глибше вона відчуває прекрасне. «Умілість, поезія, наука, моральність, — мовляв Рібо, — всі ці найвищі здобуття людського духу, уявляють собою тендитну, крижку, дорогу рослину, яка пізно розцвіла та й пізно оплодотворилась довгою працею нещасливих поколінь... ідеал показався і не цілком і не зразу; він розвивався крок за кроком».

Крім того, треба пам'ятати, що як тільки прекрасне починає нам шкодити, то зараз же й перестає бути прекрасним. Коли від того цукру, що ми зїли, нас занудить то цукор стає взагалі нам противним, бридким. Коли кохана особа ганебно обдурить нас, — все вражіння прекрасного від неї зникає (іменно вражіння прекрасного зникає, хоч вплив краси часом лишається й на далі).

Цікаво тут пригадати також і те, про що оповідає Л. Толстой в своїм творі — «Крейцєрова соната». Толстой каже, що після кількох днів ніжного гарячого кохання, в які одна людина здається найпрекраснішою для другої, при зловживанні подружнім правом, настає час фізичної перевтоми, коли чоловік і жінка стають одно одному бридкими. Пройде ж час, організми одпочинуть від шкоди, інстинкт знов потягне цих самих людей в купу, і вони знов стають одно одному прекрасними.

Так скрізь в історичнім житті людей. Що користне організмові, що користне особі або родові, те в той час, коли воно користне, має велику принадність для людей. Воно своєю прекрасністю приваблює

Всяка річ прекрасна лиш доти, доки не шкодить.

**Прекрасне
приваблює
людей до
моральних
вчинків.**

їх робити як раз те, що приносить користь родові. Прекрасне має вдачу, принажувати людей до користних родові благородних моральних вчинків; має силу принажувати робити так, як того вимагає користь родові, як того вимагає прирождена мораль.

Хто, наприклад, не захоплювався завзяттям ворога, який обороняє свій рід? не захоплювався, часом забуваючи всю свою злість на нього? Хто байдужно проминав картину смерти Сократа, що відважно приймає отруту за ту правду, яка, на його думку, веде людей до щастя? Хто не марив прекрасною картиною боротьби з ворогами за щастя всесвітнього братерства? Хто не захоплювався картиною відваги окремих осіб, або жменьки людей, як от, наприклад, перших християн, що гордовито йшли на смерть від ката за проповідь тієї правди, в якій вони добачали ґрунт людського щастя? Кого ці прекрасні картини і зъявища не принажували, не захочували направляти власні вчинки відповідно їхнім ідеям?

Оця то принадність прекрасного є теж досить цінний фактор моралі, бо вона теж надає їй непохитності та сили. Людина, в якій почуття до прекрасного так розвинено, що все прекрасне принажує, приваблює її, будши морально й неосвіченою, все таки в більшості свого поведіння буде моральною, бо прекрасне принажуватиме її до моральних вчинків, а од неморальних відпихатиме.

По своїм елементам вдачі, по своїй натурі принадність прекрасного ще більше ґрунтується на коханні, ніж самоповага.

В зміст обовязку входить кохання (до себе), яке звязане з острахом перед громадською думкою; його

переважає не егоїстичне, а морально-правдиве кохання до себе, яке входить в почуття самоповаги; але найбільше кохання лежить в принадності прекрасного, бо тут є і кохання до себе і кохання до других. Там же, де кохання до себе стоїть поруч з коханням до других, там більше місця моральній діяльності. Вчинки, що пораховані і з тим і з другим коханням, правдивіші, ніж ті, які рахуються лиш з одним. Тим то найбільше моральними будуть ті вчинки, ті мотиви, які ґрунтуються на тім факторі моралі, що має в собі найбільше кохання.

Ми поважаємо ту людину, яка по обовязку чесного члена суспільства, по обовязку, який виконати примушує суспільство, силкується завше допомагати сусідам. Ще більше поважаємо ми ту людину, яка допомагає другій з поваги до власної гідности, яка, кохаючись в своїй особистій чистоті, не хоче бути жорстокою в своїх власних очах. Але в тисячу раз більшим поважанням користується той, хто в піклуванні про сусід, про людей взагалі, бачить найпрекрасніший людський ідеал; хто, кохаючи цей високий, прекрасний ідеал братерського єднання, може зріктись всіх своїх особистих інтересів; хто без всякого нарікання перебуває за других людей муки і кривди, через те лиш, що це йому здається прекрасним; хто гордовито виступає за людські кривди на смерть; хто, радісно всміхаючись тому прекрасному ідеалові справедливости і людського щастя, який змалювався в його душі, сміливо заявляє:

Нехай нас мучать і катують,
А слова правди не уб'ють...

(Кониський).

Міра чеснот — кохання.

«Не хваліться, що живе ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава...

Не пишайтеся ж у співах
Ви козацьким родом:
Ви раби, хоча й пани ви
Над своїм народом»...

(Грінченко).

...«Дурний шию підставляє
Й сам не знає за що,
Та ще й Гонту зневажає
Ледаче ледачо:
«Гайдамакі—не воїни,—
Разбойнікі, вори,
Пятно в нашій історії!»..
Брешеш, людоморе!

За святую правду, волю
Розбійник не встане;
Не роскує закований
У ваші кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина;
Не розіб'є живе серце
За свою країну»...

(Шевченко).

Чесноти.

Моральна вдача людини завше виявляється в її по-
водінні та в її вчинках. Одні вчинки ми вважаємо за
моральні, а другі за неморальні. *Моральні вчинки ми*
звемо чеснотами, добродійством, а неморальні—мер-
зотою, злочинством і т. и. Певно, що в більшості по-
самих уже вчинках можна міркувати, яка саме вдача

людини, добра чи зла, примусила її послухатись того чи іншого мотиву і взяти його за ґрунт для свого вчинку. Коли ми бачимо, що людина допомагає сусідам, то ми догадуємось, що вона взагалі має добре серце; кажемо, що вона жаліє людей і через те допомагає їм. Жаліють же тих, кого кохають. Виходить, що вдача людини помагати сусідам залежить від того кохання до людей взагалі, яке є в її серці. І справді: *розглядаючи всякі моральні чесноти, ми скрізь мимохіть помічаємо, що утворювати їх примушує людину завше кохання.*

Людина не може бути доброжичливою, коли не має кохання, бо не може вона бажати добра тому, кого ненавидить. Як що часом де-хто й каже: «хоч я його й ненавижу, а все таки бажаю йому добра», то ці слова свідчать лиш або про те, що людина ще не захопилася цілком ненавистю, і в її душі, поруч з ненавистю, існує ще й значно дужче кохання до тієї людини, яку вона буцім то ненавидить; або існує глибоке кохання до людей взагалі, яке придушє ненависть людини і примушує її не задовольняти мотивів ненависти. *Коли вже людина бажає добра другій, то це свідчить про те заховане кохання, якого вона й сама в собі, може, не помічає і не розуміє.* Тут, поруч з особистою ненавистю до особи Івана, Степана і т. д., неодмінно існує загальне, родове кохання до Івана, Степана, яко членів сьмї, племена, людства, яко до носителів загально-людської вартости. Ідеали людського добробуту мимохіть примушують нас, ненавидячи ворога, як шкідливу для нас особу, кохати його, як члена, та це може й досить користного члена, нашої сьмї, роду, племена, нашого суспільства. Саме менче,

Тому добра бажам, кого кохам.

що в такому разі ми почуваємо до ворога—це жалість. А чи може людина жаліти того, до кого не відчуває ніякої симпатії?

Як доброжичливість, так само й інші чесноти, наприклад, великодушність, терпіння, скромність, вірність та неблазність не можна собі інакше уявити, як не зґрунтованими на коханні. Бо, наприклад, хто буде терпіти образу, утиск од того, кого ненавидить? Або думкою про себе, або в розмові з приятелями, або одверто перед кривдником, він все таки висловить свій протест. А там, де під зверхньою чеснотою ховається приглушений протест, нема вже чесноти. *Чеснота перестає бути чеснотою, коли вживається не вільно, а з примусу.*

Кого кохаємо, тому багато прощаємо. Інша річ помічається в відносинах людини до осіб, яких вона кохає. Як вона щиро кого кохає, то у неї навіть не виникає й думки протестувати проти утисків. Тут, може, її гірше гнітять, ніж де инде, але тут їй часом навіть приємно таки почувати, що своїм терпінням, перенесенням утисків, вона дає спромогу коханій особі задовольнити де які її, може, й примхуваті бажання. Може ці утиски й тяжкі для людини, може й ображають її, може вона часом і жалкує, що так воно робиться, але кохання примушує її не протестувати, а мовчки терпіти. Без кохання нічого подібного не було б.

Є й такі чесноти, що не завше ґрунтуються на коханні, наприклад, правдивість, відвага і т. и.

Не всі чесноти завше чесно- Вдача правдивості, відваги і др. ґрунтується часом на коханні, часом на сліпій слухняності одній формулі, часом на бажанні особистої користі, а часом і на пориванні задовольнити свою цікавість.

За те й вартість таких чеснот нижча, і моральність їх часто непевна. Правдивість може бути і чесною й злочинством. Коли правдивість згрунтована на живім доханні до людини, або до людей взагалі, коли вона згрунтована на щирім бажанні нікому не шкодить, то вона чеснота. Коли ж вона згрунтована на мертвій формулі, на літері ходячого поняття про правду,—наприклад, коли лікар на запитання хворого, чи довго йому жити, немилосердо відповідає: 3—4 години,—то вона злочинство. Лікар, не вказуючи хворому часу його смерті, нікому ніякісенької шкоди не зробить, а навпаки, лиш потішить, підтримає дух слабого, дасть йому спромогу вмерти в щасливій невідомості. Суха ж, правдива відповідь принесе лиш біль, горе слабому, затьмарить остатні хвили його життя, уб'є остатні його надії—радоші й сили. Шкода ж кому б не було, коли вона не виплачується більшою користю для других, є злочинство, а разом з тим і неморальність.

Л. Толстой, оповідаючи про поручика Козельцова, як він поранений лежав в лазареті, переказує от що: Моральна
брехня.

— «Що, я вмру?» запитав Козельцов священника, коли той надійшов до нього.

Священник, не відповідаючи, прочитав молитву і подав раненому хрест.

Смерть не налякала Козельцова. Він взяв безсилимими руками хреста, придавив його до губів і заплакав.

— «Що, побили французів?»—твердо запитав він священника.

— «Всюди побіда на нашім боці», відповів священник, аби потішити раненого, затаюючи перед ним, що на Малаховій могилі вже повівав французький прапор.

— «Слава Богу!» промовив ранений, не відчуваючи, як сльози течуть в нього по виду.

Невже священник краще зробив би, як би був одповів жорстоку правду, що Козельцов умре, що французи побили севастопольців? Кому б він цією жорстокою правдою зробив добро? А тим часом, кому він зробив зло, що затаїв правду перед Козельцовим? Отже виходить, що, затаївши жорстоку правду, священник зробив лиш добро; затаїв він правду із глибокої любови до Козельцова; священник не міг кинути камінем в цю змучену душу, яка так сильно в останні часи життя бажала єдиної втіхи—знати, що ворога відбито. Священник збрехав із любови, роблячи людині добро і нікому не роблячи цим злого; виходить, що він вчинив морально. Отже й брехня його—з морального боку оправдується.

Справедли- Проф. М. В. Мурав'їов, трактуючи про правду і
вість, як че- милість в суді, так з'ясовує необхідне існування по-
снота, мусить руч цих двох, наче б то протилежних і суперечних, по-
бути не тільки няттів: «Правда без милости—суха і жорстока: милість
правдивою, без правди—свавільна й часто помиляється. Вкупі ж
а й милости- вони—повне виявлення всім нам зрозумілої справед-
вою. ливости... Милість змякшує, де слід, сувору діяль-
ність правди, доводить судові, що й винуватий—
людина, яка часто заслуговує на співчуття в її
біді. Милість примушує не тільки судить і вирішу-
вать розумом, а й уявляти, відчувати душею. Вона
дозволяє підбадьорити того, хто кається; пожаліти
нешасного; підтримати, а часом і врятувати того,
хто погибає...»

Відвага теж, як згрунтована на коханні, то моральна; а як що на іншому почутті, то може бути і неморальною, або байдужою відносно моралі. Наприклад, в літку 1908 р. якась одважна жінка в особливо пристосованій бочці перепливла Ніагарський водоспад, що хвилини наражаючи себе на погіббель. Безумовно вона виявила велику відвагу, але моральність її від цього нічогісінько ні виграла, ні програла, бо мораль, взагалі, з такими вчинками не має нічого спільного.

«До відваги треба розказати».
(нар. пр.).

Зовсім була бинша річ, як би з такою відвагою та жінка кинулась в бурхливий потік, або в огонь пожежі, щоб врятувати того, хто гине; то б то, як би двигаючою силою відваги стало кохання до людей. Тоді б відвага стала чеснотою.

Навіть ті чесноти, які цілком ґрунтуються на коханні, стають злочинством і неморальністю в тім разі, коли мотиви їх не відповідають головному принципіві кохання; коли в них кохання до окремої особи переважає кохання до загального добробуту людського. Та ж сама доброжичливість, яку ми вважаємо чеснотою, буває злочинством; напр., коли людина переходує заперклого розбишаку, знаючи, що він, як мине для нього небезпека, знов візьметься за своє старе ремесло для вдоволення своїх особистих інстинктів.

І доброжичливість буває злочинством.

Таким чином, всяка вдача людини стає чеснотою лиш в тій мірі, в якій вона згрунтована на коханні до загально-людського добробуту. Коли ж кохання до окремої особи переважає кохання до загального добробуту, напр.—коли батьки крадуть на користь своїм дітям, то така вдача перестає бути моральною, а вчинок чеснотою.

«Моральним поведінням, — на думку Сутерлянда, — буде лиш те, яке кермується розумною симпатією... Симпатія ж — розумна тоді, коли не поступається більшим по суммі, хоч і менче помітним, щастям гурту людей за-ради безпосереднього, ближчого щастя окремих осіб, яке гостріше відчувається. Може й гірко матері, що дитина мусить вживати часом противні ліки; отже, як материнське кохання розумне, то мати не стане задовольнять його (кохання) безпосередньо (змінивши ліки на другі, або геть їх відкинувши) на шкоду дитині».

Ті чесноти, що мають в собі більше розумного кохання, вважаються більше моральними.

Шкала чеснот. Сутерлянд так розкладає всі чесноти:

а) Найтривкіші з морального боку, бо ґрунтуються прямо на коханні:

1) доброжичливість	5) терпимість
2) великодушність	6) ввічливість
3) патріотизм	7) чесність
4) терпіння	і 8) правдивість.

б) Менче тривкі, бо ґрунтуються не прямо на коханні, а лиш завше мають з ним зв'язок:

1) почтивість	3) вірність
2) лагідність	і 4) неблазність.

в) Непевні, бо стають моральними лиш в такій мірі й тоді, в якій мірі й коли ґрунтуються на коханні:

1) відвага	4) самоздержування
2) справедливість	і 5) чепурність.
3) розсудливість	

«Боже милий! Як хочеться жити
І любити твою правду
І весь світ обняти»...

(Т. Шевченко).

Мірою чеснот, мірою поведіння людей завше було й є кохання до себе й до других. Це видно ще й з тих моральних догматів, які надали нам великі вчителі релігій та моралі.

Всі догмати релігійні та моральні, наприклад, - у історичні догмати моралі та релігій вимагають кохання до людей.

Буди, ґрунтуються на 5 заповідях поведіння: 1) не вбивай, 2) не крадь, 3) не чужолож, 4) не брешти і 5) не п'янствуй. Всі вони зґрунтовані на коханні людини до других та до себе.

Софокл устами Антігони висловлює думку, що людина існує не для ненависти, а для кохання.

Платон каже, що несправедливо шкодить кому б то не було. Найгіршим злочинством він уважає кривду тому, хто шукає заповоги, а найвищою наукою вважає навчення добру.

Аристотель висловлюється так: «Моральна людина більше всього буде кохати самого себе, але не так, як та, котру з докором звуть себелюбцем, бо моральна людина відрізняється од себелюбця так, як і розумне кохання від кохання, яким заправляє жагота».

Сенека тієї думки, що «розумна людина привітна до всіх своїх товаришів, навіть перед ворогами поступається своїм: вона зробить, перш, ніж її попросять, і ніколи не забуває, що весь світ—її батьківщина... Люди утворені для взаємної допомоги. Людське життя залежить од добра та доброї злагоди. Не страхом, а

взаємним коханням можна досягнути спілку громадської взаємодопомоги... і цілком нема ніякої приємності віддячувати злом за зло».

Епікет каже: «Становища, в якому сам не бажеш перебувати, не викликай в другому... Нема нічого вище над великодушність та сумирність, кохання в людях та чеснотах».

«Перевага людини—каже Марко Аврелій—лежить в тім, щоб кохати навіть того, хто ображає її... Кохайся в людях, слідкуй за Богом!..».

Мойсей в усім відомих 10 заповідях вимагає кохання в Бозі та в людях.

Пророк Ісайя промовляє: «Вчіться робити добро, поведітьсь справедливо з сиротами та помагайте вдовам».

Філон, як на зразок громадського життя, вказує, що ессеї не мали рабів: всі були вільні і допомагали одно одному; на панування ж дивились як на зло, безбожне діло, а себе вважали рівноправними братами.

Ап. Павло називає кохання «спількою досконалости».

Спіноза вважає, що талан людини складають її жаготи. Найвища жагота—кохання в Бозі, а Бог і правда—одно.

Талмуд навчає: «хто простить образу, яку йому вчинено, тому Бог простить його гріхи».

Магомет між п'ятьма своїми каноничними виманнями поклав подавати милостиню. Милостиня ж—взірцевий покажчик почуття кохання.

Але найкраще і найширше сказано в Св. Письмі: «Кохай ближнього свого, як самого себе».

Зміст цього виразу є не тільки ґрунт християнської моралі, а й ґрунт всякої моралі. Ним ясно, широко й виразно висловлено той закон, який спочатку світу заложено Творцем як інстинкт в кожне живе створіння. Євангельська проповідь кохати ближнього, як самого себе, стала великим одкриттям для людей, бо вона найясніше висловила ті одвічні поривання, які вязали все живе до купи, направляючи його до щастя. І за цим великим словом любови йдуть всі кращі сини землі. Всі вони, як і от наш національний геній Т. Шевченко, ширять цю проповідь, навчають іти до щастя шляхом братерської любови. «Отак, люди, научайтесь ворогам прощати»... «Любіться, брати мої!» Заповіт любови став могутнім покликом, який не змовкає і ніколи не змовкне серед правдивих борців за щастя людства. Не змовкне, бо він є виявлення одвічного, найміцнішого закону життя.

Таким чином, розглянувши історію морального інстинкту, придивившись до вартости чеснот і кинувши оком на історію догматів моралі, ми бачимо, що *скрізь міркою моралі є почуття кохання*, кохання до окремих людей і до вселюдства, а мета цього кохання—турбота про добробут роду, племена і т. д., піклування про добробут людности взагалі.

Дарвін каже: «Племено, багато членів якого виявляють високо розвинений патріотизм, вірність, послухання, відвагу та симпатію—а, виходить, і завше готові допомогти одно одному і зріктися себе на користь загального добра,—таке племено буде в більшості одержувати перевагу над другими. Таким чином, ми й тут здибались з природнім вибором.

Кохання в
людях—міра
моралі.

У всі часи на землі одні племена витісняли других. Через те-ж, що мораль племена побідника була дуже коштовним елементом його перемоги, загальний рівень моралі йде до підвищення, а число моральних людей до збільшення».

Що таке
мораль.

Висловлюючи тепер виразніше, що таке мораль, мусимо сказати: мораль—це вдача людини кермувати своїми спонуваннями, бажаннями та пориваннями відповідно вимогам родового добробуту з метою досягнути, як своє, так і його щастя. Складається ця вдача з почуття, яке почасти, на протязі вікового досвіду, розвинулось із інстинкта кохання (співробітника інстинкта самоощадности), направлено на користь ширення й культурного поступу роду; а також—з розсуду, який виник пізніше, але гідніший до поступу, а через те й здатніший правдивіше вирішити становище річей з погляду родового добробуту. Близькими ж зверхніми факторами моралі, її помішниками є 1) обов'язок, 2) самоповага та 3) принадність всього прекрасного.

ХІІІ.

Норми (правила, звичаї, закони) моралі.

Люди усі зопсувались, неправді вклонились,
Сіють вони тільки муку, облуду та зраду
І поливають той засів сльозами та кров'ю.
Бачить те Бог і бере він негрішную душу,
Тихо її поцілунком цілує безсмертним
І посилає ту душу він з неба на землю.
І прокидається в неї небесная сила,
Сила безсмертного співу... Живе поміж людьми.
Тая душа і співає нечувану пісню.
Все у тій пісні відбилось, що в небі високім
Бог передав поцілунком, на землю піславши:
Правда, краса і безмірне та чисте кохання...
Інших пісень не співає, не може співати
Тая душа, що на небі сам Бог поцілує,
Чують ту пісню безсмертну зопсовані люди,
Серце у них починає тоді одживати,
Знов воскресають у ньому і віра й надія,
Віра в красу та у правду і в чисте кохання...
Шлях свій скінчивши на світі, душа та святая
В небо високе до Бога вертається знову,—
Тільки ж навик застаються ті співи на світі
І не стихаючи плачуть в серцях найчистіших...

(Грінченко).

«Кожна козявочка своєю доріжкою тягне».
(Нар. пр.).

Схема складу людської моралі, що наведена попереду,—так би мовити, кістяк моралі,—ніколи не міня-

Норми моралі обмежуються: 1) часом, 2) місцем та 3) умовами життя.

ється. Разом з схемою не міняється ні головний принцип моралі, ні мета її. Але межі розуміння моралі людьми, межі панування її над людиною,—так би сказати, те тіло, що наростає на кістяку, часто міняються. *Межі розуміння моралі завше то поширюються, то вужчають.*

Кожна людина має свій досвід, свою органічно-духовну культуру, свої органічно-психологічні та інтелектуальні скарби,—як то кажуть: «що кум, то й ум». Тому всі люди не мають спромоги однаково розуміть мораль, однаково собі уявляти її ширину й глибину, тим більше, що «скільки світа, стільки й дива». Люди більше розвинені, що мають більший досвід—розуміють її ширше й глибше, а через те й складають більше зверхніх моральних правил, законів, так званих норм. Люди ж мало розвинені, мало освічені вужче розуміють мораль і тому мають менше моральних норм.

Зовнішнє виявлення моралі (норми, постанови, правила, закони і т. и.) у всіх людей завше обмежуються 1) часом, 2) місцем та 3) умовами життя. Це від того, що й добробут роду залежить од часу, місця та умов життя. Залежно від того, як міняються умови родового добробуту, міняється й громадський погляд на засоби його осягнення, а залежно від засобів осягнення добробуту, міняється й виявлення моралі, міняються її правила, закони і т. и. *Всяка річ доти лиш моральна, доки користна родові.* Коли ж вона перестає бути корисною, то перестає бути і моральною.

Вольтман каже: «Зміст людського життя залежить од процесу історичного поступу, а через це й матеріальна етика (економічні норми моралі) завше має лиш тимчасову вартість. Залежно від висоти культурности

громади, складається зміст її моральних обов'язків. Але для окремого історичного щабля вони мають завше безумовне значіння». От, наприклад, в Московській Русі до Петра Великого був моральний закон, який вимагав, щоб жінки жили в «теремах», не показувались на очі чужим чоловікам і т. и. Хоч це й не був одвічний моральний закон, а лиш тимчасовий погляд на мораль, та все ж таки жінки того часу мусіли слухатись його свято; порушення його вважалось вчинком неморальним.

Бюхнер каже: «моральні норми не вкладено якоюсь вищою силою в душу кожної окремої людини, як який небудь наказ. Ні, вони є наслідок довгочасного працювання й досвіду... Як і все те, що є у людини, моральні норми уявляють собою почасти особисте придбання людини, а почасти спадщину від батьків. Вони є наслідок довгочасного поступу і ґрунтуються на раз настановлених природою умовах. Виходить, що вони уявляють собою не що небудь непохитне, або прирождене, а щось дуже перемінне: вони є виявлення людської свідомости і разом з нею розвиваються»¹⁾.

Норми моралі міняються.

Не можна не завважити і того, що поступ думок, глибоких поглядів на мораль, з'ясування й розуміння її принципів, її природи, а також складання її норм, все це робиться громадянством в масі майже завше несвідомо, а інстинктивно, а хоч і свідомо, то свідомо лиш з погляду матеріальної користи роду. Моральні погляди міняються, і міняються не за-ради самих себе, а через те, що міняються матеріальні умови людського життя. Коли громадянство помічає, що який небудь

¹⁾ Підкреслення моє. Г. Н.

звичай стає користним родові, то надає йому санкцію моральності, і він шириться в житті. Коли ж хоче скасувати шкідливий звичай, то називає його неморальним,—і всі жахаються його.

Та не зважаючи на те, що це в масі майже завше робиться не свідомо, не зважаючи на те, що кожна людина по своєму розумі мораль та її завдання, не зважаючи на те, що кожна людина має свій особистий моральний скарб та погляд на мораль,—ми все таки помічаємо, що в де-яких випадках, в де-яких питаннях моралі майже всі люди згожуються. *Є такі поривання, які у всіх народів на протязі всіх віків однаково вважались моральними.* Такими непорушними, осередковими стовпами моралі є саме ті принципи (вкладені в одні норми, в однакові формулювання, майже скрізь і завше однакові), без яких жадне суспільство не може існувати.

Де-які норми моралі вічні.

Як би, скажемо, добре відношення до сусідів люди перестали вважати моральною чеснотою, а почали вважати його злочинством, то ми певні, що все суспільство в одну хвилину розсунулось би. Уявіть ви собі на один мент, що всі, хто є навколо вас, в цей мент вважають кохання до ближнього не то що злочинством, а так лиш—морально-необовязковим, вважають, що мораль дозволяє і не любити ближнього! Невже б ви не здригнулись од переляку? Аджеж, коли скажемо, що любов до ближнього не обовязкова для нас, то виходить, що у відносинах до людей дозволяється всяке насильство. Чи згодились би ви хоч годину посидіти в тім гурті, що так думає? Я певен, що ні. *Навіть громада розбишак,—і та вважає кохання до ближнього моральною*

чеснотою. Річ лиш в тім, що кòло своїх ближніх вона обмежовує тільки своїми товаришами-розбишаками. Насильство над товаришом і розбишаки вважають за паскудство. А людина більше моральна далі поширює межі своїх ближніх, і на останку вважає своїми ближніми людність всього світу.

І вовк вовка
в яму не
втрутить»
(нар. пр.).

Проф. Вольтман каже: «І в дикунів існують моральні норми і моральні вчинки, хоч людожерство та кривава пімста, на нашу думку, неморальні. Моральна вартість чи добродійний характер вчинку ґрунтуються на авторитеті племенного почуття, та племенного закону, який примушує окремих осіб племена вважати його за ідеал, бо почуття морального обов'язку не виникають з яких небудь хитрих особистих міркувань про добробут, а викликаються а рїогї законом ощадности і удосконалювання племена. Моральні уявлення нижчих по культурі племен охоплюють взагалі лиш специфічні інтереси племена; гуманна ж мораль, яка свідомо дбає про культурну єдність вселюдства, виникла тільки історично з племенної та національної етики».

Таким чином, кістяк моралі, як і мета її, існують спокон віку скрізь і завше майже в однаковій формулі, або в дуже похожих.

Це й дало привід Ж. Ж. Русо казати, що «скрізь ті самі ідеї справедливости, скрізь той самий ґрунт моралі, скрізь однакові уявлення добра і зла». «Скажіть мені, наприклад,—казав він,—чи існує на землі така країна, де-б вважалося злочинним бажання бути добродійним та великодушним, де б чесну людину ганьбили, а брехуна—зрадника поважали?»

Справді, може й нема країни, де-б відповідно своєму розумінню поважали зрадника, брехуна, а чесну людину ганьбили. Але що стосується до уявлення добра й зла, то тут Ж. Ж. Русо дуже помиляється, бо часто бачимо людей, які вважають за зле те, що ми лічимо добрим, часто зустрічаємо людей, яким ввижається білим те, що ми вважаємо чорним: «та сама річ одному болото, а другому золото». З історії знаємо, як багато того, що тепер вважається злим, перше вважалося добрим, або навпаки. Тому ніяк не можна думати, що існують які небудь одвічні, непорушні норми моралі. Кожна норма, хоч трохи, та відмінилась в своєму формулюванні. В моралі вічні лиш, як сказано: 1) мета (щастя люду) та 2) елементи, з яких вона складається (почуття й розсуд). Норми ж моралі, розуміння ширини й глибини її принципів часто міняються, або й зовсім пропадають відповідно часу, місту та умовам життя.

На місце старих норм люди вишуковують інші, новіші. Напр., в старовину на нижчих щаблях людської культури моральні норми охоплювали лиш членів свого гурту, а що далі було по-за межами гурту, до того мораль не мала ніякого діла. Мораль тоді вимагала кохати лиш членів свого гурту, а до чужих ставитись, як хто захоче. Це був перший, тварячий ступінь моралі; тварі кохаються в суспільстві лиш своєї породи, а до других ставляться не тільки байдужно, а часом і вороже. І тепер ще де-які дикуни вважають моральні відносини потрібними лиш між людьми свого племена, а з чужими дозволяють поводитись і не морально. Навіть культурні народи у

Норми моралі в старовину охоплювали лиш один рід.

відносинах до чужих вживають менше моральних чеснот, ніж у відносинах до своїх. Особливо це стає помітно під час війни.

Соціальнокохання, соціальні інстинкти, як інстинкти взагалі, вимагають моральних відносин не між особами взагалі, а лиш між особами свого гурту. А вже розум людини, спостерігши, як то моральні відносини користні окремій особі та всій людності, поширює їх межі і по-за свій гурт: з сям'ї на родину, з родини на племено, з племена на державу, з держави на спілку держав, а звідтіля вже й на весь світ. Таке поширювання можна вважати нормальним еволюційним поширюванням моральних норм.

Був час, коли кривава помста вважалась моральною, а ухилення від неї неморальним. Тепер вона майже щезла з життя людей і навіть дуель, наслідок її, культурними людьми вважається неморальною справою.

«Що він, то
інший світ»
(нар. пр.).

В старовину, в дикі часи, коли ще кохання до ближнього обмежувалось лиш родиною, думали, що кожна родина мусить обороняти всякими засобами лиш себе. Через те кожна родина була ворогом другої. І як би, скажемо, члени однієї родини не бажали помститись кров'ю за образу од членів другої родини, то та родина, що образила, побачивши, що її насильство пройшло безкарним, стала б його вживати раз-по-раз; на останку, не стрівши міцного відпору, знищила б ображену родину до-щенту. І члени ображеної родини, що відмовились би обороняти її інтереси з таким завзяттям і такими руйнуючими засобами, якими орудували вороги, були б винні в тім, що свої особисті інтереси поставили вище родинних, що не захотіли зріктися свого життя на

користь родині і цим довели її до загибелі. Ігнорування ж інтересів родини завше неморальне, бо природа вимагає, щоб члени кожної родини дбали про неї. Природа вимагає, щоб кожна родина, кожен рід, племено, нація розвивалися самостійно і внесли свій власний культурно-національний скарб в загальнолюдську скарбницю культури. *Отже криваву помсту в ті давні часи вважали вчинком морально необхідним, бо тільки за її поміччю можна було в той час добре захистити родину.* Щоб вороги не знищили всієї родини з її культурою, члени первісних родин мусіли давати ворогам грізну, жорстоку одсіч, часто накладаючи власним життям.

Переміна моральних норм залежить од зросту розсуду.

Але минув дикий час і люди стали помічать, що кривава помста инколи тягнеться занадто довго і по-малу знесилює обидві ворожі родини. Тим часом третя сусідня родина, побачивши це, нападає на обох знесилених ворогів і знищує їх на свою користь.

Коли розумніші, культурніші члени ворогуючих родин помітили отаку небезпеку од кривавої помсти, коли добре розмірковували і зважили шкідливість її для обох родин, то почали домислюватись до того, що треба криваву помсту занехаять. А щоб образа не зоставалась безкарною, надумались люди вживать інших способів кари, напр., брати якийсь викуп од кривдника, або що. Такий засіб рятував і честь родини, і життя членів обох родин. В цім засобі видно теж піклування про інтереси родини, але це піклування розумніше й користніше, ніж кривава помста, бо захищає інтереси родини, не одбіраючи життя окре-

мих її членів. Через те кривава помста і щезла з життя, перестала вживатись. Люди одвикли од неї, забули про неї, як про моральну норму, і згодом стали вважати її навіть неморальністю.

Де-які дикуни, щоб рід їх був здоровішим та міцнішими, вбивають слабосилих народжених. На їх думку, вони цим роблять користь родові, бо як не буде кволих, то рід зміцніє. Виходить, що вони роблять морально, бо свідомо дбають про добробут роду. І справді вони роблять морально, але це морально лиш для них і то доти, доки не знайдуть вони іншого засобу оберігати свій рід. Культурна ж людина, маючи під рукою багато інших способів захищення роду, вишукує з них такі, які не порушують чисто особистих інтересів окремої людини, хоч би ця людина була цілком несвідомою, тільки що рожденою на світ. Як би культурна людина, знаючи інші засоби обереження роду, все таки вбивала новонароджених, то для неї це вже було б неморальним.

Люди, крім того, що вигадують гуманні, людяні засоби збереження роду, з часом ще й одвикають од прирощеної жорстокости.

Чим далі, тим більше в суспільнім житті помічається поділ праці. Це також впливає на моральність людей. В старі часи кожен чоловік мусів бути мисливцем, во-якою, мусів сам воюватись, провадить хижу боротьбу з звіррям і з людьми, мусів завше проливати кров, губити життя. В такім житті при звичаював він свою натуру до жорстокости, до хижости. Тепер же більша частина людности не тільки не бачить на свої очі ворога, з яким воює його держава, а навіть не бачить,

Переміна умов життя також викликає переміну моральних норм.

як зарізано ту курку, що подано на обід. Оця сама більшість людей, одвикши од хижого ремесла, од хижих вчинків, тим самим культивує в собі звичай поводитись гуманно. Чим далі, тим більше вона ширить звичай гуманно поводитись і серед тих шарів людности, які вживають ще хижого ремесла. Через те, хоч різниці, наприклад,—люди хижої натури, але, під впливом других верств громадянства, вони придушують в собі хижість і навіть часто щиро бояться (хоч натура їх не лежить до того) переступити закони сучасної моралі і щиро бажають робити так, як всі люде роблять. Вони силкуються кермувати своїми вчинками відповідно сучасним нормам моралі. Отже виходить, що зріст економічної культури, вимагаючи поділу праці, допомагає моральному поступу людей.

Правда, не завше так буває, що чим вища економічна культура й знання, тим і моральність вища. Буває й навпаки. Досить пригадати лиш тих культурних високовчених людей, які тільки й вигадують, якою б то гарматою можна найбільше людей побити.

Моральні норми переміняє не все громадянство зразу, а спершу лиш поодинокі люди. *Переміна розуміння моралі у людей залежить, як уже вище наведено, ще й од того, що й соціальні інстинкти та чесности не завше мають однакове значіння. В різні епохи, або навіть в одну епоху, та в різних верствах громадянства вони ведуть до різних наслідків. Через те й межі розуміння людьми моралі то поширюються, то вужчають. Особливо це помічається на так званих правилах та звичаях ввічливости.*

Часом буває, яка небудь особа помітить, що в таким то, чисто особистім, випадкові найкраще триматись такої то моральної межі. Вона і вживає її; далі звикає до неї тай сусідам радить теж так робити; сусіди слухаються порад і нарешті всі до цього звикають. І хоч вживання чи невживання нововигаданих меж моралі громадянству часом ні морозить ні гріє, одним словом байдуже, а все ж, як всі вже звикли до нововигаданих меж моралі, то вони набірають сили загального поважання. Тоді вже, як хто робить не так, як того вимагають нововигадані межі моралі, то хоч тим і не шкодить громадянству, але його вчинки все-ж таки вважаються неморальними. Чим довше вживають зазначених меж, тим більше до них звикають і нарешті вважають їх неодмінним атрибутом морального поведіння. Звичай переходить в спадщину молодому поколінню і через де-який час стає вже несвідомим, унаслідованим потягом морального почуття, як, наприклад, почуття соромливости в де-яких випадках, або звичай закривати тіло там, де показувати його вважається неморальним, хоч це нікому й не шкодить. Селянка, напр., ні трохи не соромиться підтикати високо спідницю, коли цього треба, а декольте вважає річю занадто розпустною. Жінка ж вищої верстви громадянства без сорому носить декольте, та за те вважає неморальним підтикати високо спідницю.

Таких поглядів люди часом довго й міцно тримаються, хоч особливої ваги вони не мають, бо це тільки місцеві, тимчасові погляди. Їх не так то й трудно змінити або й знищити, бо ґрунтуються вони

не на інстинктові та розсудові, а лиш на звичаї. Звичай же часто виникає й через примхи, лінощі або моду. Тим часом інстинкт не є щось тимчасове, умовне, а довговічне, стале, що виникає на вік і глибоко вкоріняється в натуру не однієї людини, а цілого роду, племена, а то навіть і всього людства. Отже й серйозної уваги заслуговують лиш ті моральні норми, правила, погляди та закони, які зросли на інстинктивнім ґрунті під невсипущим доглядом розсуду.

Розуміння моралі у різних народів, в різні часи бувають навіть протилежні. *Не треба забувати й того, що навіть інстинкти, направлені до однієї мети, у різних народів, в різні часи, при різних умовах життя, вимагають неоднакових засобів для досягнення цієї мети. Особливо це помітно на тім, як люде розуміють свій родинний добробут: «кожен край має свій звичай», «що сторона, то й новина».*

Так, наприклад, європейці вважають самим ганебним вчинком жінки, коли вона живе з чужим чоловіком, а ескимоські жінки, як переказує Ф. Нансен, «вважають себе надзвичайно щасливими і користуються повагою, коли сплять з ангекоком (це б то з їхнім пророком чи вченим). Чоловіки їхні навіть задоволені цим і навмисне платять ангекокові, щоб він спав з їхніми жінками, особливо, коли вони самі не годні до распложування». «Кожний честолобець з острова Фіджі добивається, щоб його визнали за вбивцю. Без всякого зазору діти вбивають там батьків, а батьки дітей... Взагалі у більшості дикунів вбивство вважається чимсь поважним. Того більше поважають, хто більше людей убив. Папуаси з середньої частини

Малакки не бачать нічого поганого в кровозмішунні: батьки користуються у своїх дочок правом першої шлюбної ночі».

У нас тепер, коли брат живе з сестрою як з жінкою, то їх обох ганьблять і карають. Тим часом в старовину, особливо в Персії та Єгипті це було звичайним з'явищем і вважалось за дуже похвальне діло.

Навіть самий головний принцип моралі люде не завше однаково розуміють. Ф. Нансен розказує, що коли Егеде втовмачував одній ескимоській дівчині про кохання до Бога та до людей, вона йому так одповіла: «я теж кохаю людей: одна слаба жінка дала мені гроші, прохаючи, щоб я довела її до крутої скелі, з якої звичайно стрибають ті, кому життя не під силу. Але я кохаю своїх ближніх, і через те дурно одвела її туди і сама зіпхнула її з скелі». Коли ж Егеде впевняв її, що вона вчинила ганебність, то вона з цим не згодилась, бо, мовляла, їй жаль було баби, і вона навіть плакала від жалю, коли зпихала її з скелі». Другий раз, коли Егеде проповідував про те, що Бог карає злих людей, один ескимос сказав, що він теж карає злих людей, тому то і вбив аж три баби, яких вважали за відьом».

«Як світ великий, так різне на нім буває»
(нар. пр.).

Отже не можна сказати, що ескимоси народ неморальний. Той же самий Ф. Нансен переказує, що вони «вважають за жорстокість вбивати людину, і через те війна здається їм чимсь незвичайним і обурюючим; в їх мові навіть нема слова для назви цієї справи; всякий вояка, привчений цьому братовбийчому ремеслу, на їх думку—простісенький розбишака».

«Одна з самих гарних і яскравих рис характеру ескимоса—це його чесність. За-для ескимоса має велику вагу, коли він може покласти на своїх родичів та сусідів. Це взаємне довіря, без якого неможлива ніяка суспільна боротьба за існування, може бути лиш тоді, коли кожен поводить себе чесно відносно другого... Через це саме ескимоси, особливо чоловіки, дуже рідко обдурюють один одного, або вихваляються один перед другим».

Люди не
однаково ро-
зуміють мо-
раль, бо не
однаково ро-
зуміють добро
і зло, правду
й неправду

Саваж між иншим каже: «Немає ні одного, хоч скільки небудь значного, злочинства, яке не вважа-лось би сумлінням де небудь і коли небудь за обов'язок; і немає а-ні жадного, хоч скільки небудь значного, обов'язку, який не проклинався б сумлінням де не-будь і коли небудь, як злочинство. Наука про правди-вість та неправдивість, про потрібне й непотрібне завше в історії мінялася. Сумління кожної людини міняється й розвивається в зв'язку з її власним станови-щем, вихованням та розвитком»... «Сумління розпяло Ісуса на хресті, сумління ж і обоготворило його; сумління утворило інквізицію,—сумління ж дало людям силу переносити за віру муки інквізиції... Є сумління расове, семейове, церковне, національне, навіть професіональне й ділове, є і сумління тварей».

«Ніщо не виникає добрим або злим—каже Шекспір устами Гамлета—а тільки розміркування робить його таким». А Бюхнер пояснює ці слова так: «розміркування—це свідомість індивідуума в своєму вчинкові, в своїх відносинах до часу, обставин, умов життя, пануючого уявлення і т. и., а також в його відносинах до особистої вдачі».

В. Панейко, переказуючи сучасний погляд філософії на правду, каже, що нема одної, вічної, абсолютної правди; є багато правд, а мірою їх правдивості являється їх практичність. Ті думки правдиві, які допомагають думати й робити гладко, вигідно, без перешкод, без суперечностей. Правда не тривка, мертва й раз на завше задеревіла. Вона пливе, змінюється з кожним новим фактором. Новий погляд тоді правдивий, коли може заспокоїти нашу потребу звязувати нові досліди із старими. Як що думки мають вартість для дійсного життя людини, то вони правдиві. Кожна думка доти правдива, поки віра в неї користна нам. Правда—це рід добра. Правдиве все, що показується добрим. Правдиве те, в що ми повинні вірити, щоб успішно поводитись серед наших думок і діл. Зпоміж своїх думок, поняттів людина назвала правдивими ті, які виявили свою користність і практичність. Се первісне й основне розуміння правди... Те поняття правдиве, яке можемо собі присвоїти, яким можемо користуватись. Наше розуміння світа, наші думки про світ, це витвори нашої фізично-психічної організації, яка ніколи не відбиває світа механічно. Инакше виглядає образ світа в очах комахи, инакше під острим зором орла, инакше під слабим поглядом риби. Об'єктивно не відбивається світ ні в однім організмі. А проте матеріал наших вражінь, хоча й суб'єктивно перетворений, служить нам за провідника в нашій діяльності. Він дає нам змогу поводитись правильно, це-б то користно для себе. Таку саму службу несуть в кожному типові животнох інші образи світа, инакші ніж наш. З цього висновок: вартість різних поняттів

зовсім не залежить від їх внутрішнього змісту, від того, чи той зміст сходиться з об'єктивним істнованням; вона залежить від того, до яких наслідків ведуть поняття. Людина піддержує своє життя за поміччу своїх правдивих поняттів, а шкодить хибними. Отже ті «правдиві» образи не тому користні, що правдиві, а мы називаємо їх правдивими за те, що вони ведуть нас до користних нам наслідків. Віками людська суспільність вибирала із своїх поняттів ті, що справджувались,—і вони стали в нашій уяві правдивими. Таким чином поняття й думки, яких придатність і користність випробована й визнана суспільністю, звуться правдивими.

В праці, в боротьбі, збирає собі людство правди. Не всі правди тривкі. Величезна їх більшість змінюється. Ми сами творимо правди. Само поняття правди,—то не що инше, як абстракція від багатьох пережитих правд. Одна велика, абсолютна, справді вічна правда—такий самий абстракт, як поняття справедливости, краси, здоровля. Є тільки гарні твори штуки, явища природи, здорові люди і т. и., але абсолютного здоровля, краси нема. Так само є різні окремі правди, але абсолютної правди немає. Людина *творить* правди; правди ті справджуються в житті, впливають на життя, приносять йому користи й шкоди, то-б то правди про людські громадянські порядки, про суспільний люд, про політичний уклад, відбиваються на громадським, національним, політичним житті—користно або некористно.

Отже залежно від того, що вище наведено, *ми часто в житті, міркуючи про моральність людини, мусимо*

складати моральний присуд не відповідно дійсним принципам моралі, а відповідно лиш тому, на скільки людина виконує в даннім разі сучасні, особливо місцеві моральні норми суспільства, зміст яких часом може й суперечить принципам дійсної, об'єктивної моралі.

Звичайно людину вважають неморальною не через те, що її вчинки шкодять родові (цього в більшості кожна людина й не збагне), а через те, що її вчинки не відповідають сучасним моральним нормам суспільства, сучасному погляду на правду, на користь родові. Так в свій час вважалось неморальним ухилення від кривавої помсти, бо це ухилення не відповідало моральній нормі того часу, не відповідало тому громадянському розумінню родового добробуту, яке тоді існувало.

Людину вважають моральною звичайно тоді, коли вона виконує (широ віруючи в їх необхідність) ті норми, яких тримається сучасне їй громадянство і з якими вона особисто погоджується, це б то, які вона сама вважає правдивими і потрібними. Коли ж людина не згожується принципіально з сучасними нормами, а виконує їх лиш за-ради особистої користі, то таку людину вважають неморальною. Також вважають неморальною і ту людину, яка висловлює одні моральні принципи, одні думки та погляди, а поводить ся відповідно другим: «поганий дзигарь, що одно показує, а друге бє»,—каже народня приказка. Одним словом, всяка справа що разу набірається моральности, одержує од моралі виправдання тоді, коли мотивується бажанням добра людям. Є ніде не писаний, але скрізь добре відомий закон, що коли, наприклад, школяр

Морально те, що виправдується бажанням добра людям.

краде у мами сніданок за-для товариша, коли бреше вчителєві, визволяючи товариша з біди, коли вояка ламає присягу побідникові, щоб помститись на нїм за кривди свого народу, то навіть суспільство, як не цілком, то в більшости прощає таким винуватцям. І прощати дозволяє громадянству сама чиста, сама щира мораль, бо подібні вчинки мають своїм мотивом бажання добра людям. Досить згадати хоч би історію Брута. Більша половина провини його падає вже сама собою через те, що ним кермувало щире бажання добра своєму народові.

Так і в кожній справі. Де хоч трохи вона мотивується бажанням добра людям, там, в міру того, скілько є в ній цього бажання, вона стає морально-чистою.

«Хто чого не
знає, тому то
Бог прощає»
(народ. пр).

Ми бачимо, що немає певної межі, яка поділяла б моральне од неморального. Ця межа дуже часто міняє своє місце. Через те Сутерлянд, напр., каже, що на його думку виходить, буцім то людина вчиняє тільки тоді неморально, коли в душі своїй та розумі своєю власною мораллю вирішить, що треба так то зробити, а зробить зовсім инакше, невідповідно тому, що попереду вирішила морально, а відповідно тому, що їй особисто користніше.

Проф. А. Герцен каже, що «моральність поодинокі людини лежить в тім, щоб вона всюди, кожного часу і за всяку ціну, чинила відповідно до своїх внутрішніх переконань, поступала так, як їй наказує совість: се можеш робити, того ні; се є «добре», а то «зле». Одним словом, людина вчиняє морально тоді, коли свідомо робить так, як цього вимагають од неї її погляди на добробут роду, на мораль, як цього вимагає її власне

моральне вчуття. Більшого вимагати од людини не можна, бо вона не має змоги все знать і зо всім рахуватись. Примусить же людину знать погляди всіх інших людей на мораль і без помилки вирішить, який саме з них правдивий, неможливо, бо це по-над її сили. Того то кожду людину вважають цілком самостійною в моральнім питанні, і моральною її вважають уже в тім разі, коли вона свідомо вчиняє так, як того вимагає її власна мораль, то б то коли чесно користується своїм моральним почуттям та міркуванням, бо неморальність і міститься тільки в ухиленні від власної, а не чужої моралі.

Той самий факт, як наприклад, вільні полові зносини, або, скажемо, необачне відношення до чужої власности—каже Кавцький—може бути в однім місті неморальним (в суспільстві, яке визнає необхідним моногамію та святість власности), а в другім цілком моральним (в суспільстві, яке не має приватної власности на жінок та ще інші де-які речі потреби).

Словом, людина робить тоді морально, коли робить так, як їй здається найкращим для загального добробуту людства. Хоч може людина й помиляється, може робота її лиш шкодить людям, але доти, доки вона не розуміє, що шкодить, вона робить морально.

От із наведеного й видно, що розуміння, поняття про моральність та неморальність не є щось абсолютне, а щось дуже хитке. Через те «абсолютною неморальністю можна вважати хіба лиш відсутність тих соціальних інстинктів (кохання в дітях, в подружжі, в суспільстві) та тих чеснот, які людина одібрала в спадщину від тварей».

Це-б то, абсолютно неморальною людиною буде хіба та, яка не має кохання в дітях, в подружжі та в суспільстві; та людина, яка сліпо дбає лиш про свій шлюнок; яка знає, що її вчинки шкодять людям більше, ніж дають їй особистих радощів, і все таки робить по своєму.

Крім того, що люди не завше однаково розуміють і неоднаково з'ясовують моральну вартість всякого мотиву, люди, навіть в тих випадках, в яких всі однаково розуміються, не довго стоять на однім погляді. Моральні розуміння, моральні правила, закони, навіть ті, що більше вважаються правдивими, не стоять на одній фазі, а міняються.

Моральні
норми міня-
ються:
а) покривд-
женими
старою мо-
раллю, б) ти-
ми, у кого
сила є,
в) людьми
правди і
науки.

Для того, щоб змінити моральне розуміння, змінити яку небудь моральну норму, треба, щоб попереду хто небудь один помітив, як той же самий інтерес родини, людности можна задовольнити иншим, легшим засобом з менчою шкодою. Своїм спостереженням він поділиться з другими, його думка пошириться, перевіриться і, коли на його бік схилиться більшість родини, людности, більшість не числом, а пануючою силою (владою, правом чи наукою), то тоді та думка набере собі права громадянства і випхне собою стару норму, старе розуміння моралі.

Діється це досить помалу і потребує великої сили праці й жертв: «велике дерево поволі росте». Досить пригадати собі історію знесення кріпацтва, щоб переконатись, як то трудно змінити моральний світогляд. Не зважаючи на те, що велика більшість високоосвічених людей того часу вважали кріпацтво паскудством, варварством,—все таки було багато й таких

людей, які щиро думали, що зламання кріпацтва—то найвища неморальність, бо щиро вірили, що як його зламати, то разом з ним неминуче розпадеться й держава, суспільство. Ми вже й не кажемо про тих, кому ця зміна моральної норми цілком була особисто не користна, як, напр., поміщикам, дідичам. З ними треба було провадити найгострішу боротьбу.

Піонерами переміни моральних норм звичайно бувають або люди особливо талановиті, широко розвинені та високогуманні, або ті, від кого та чи інша норма вимагає найбільшої жертви. Через те, що існуюча норма дуже їх гнітить, вони вишукують іншу, яка б так само задовольняла інтереси родини, але, разом з тим, не давила б так їх особисто. Люди, що терплять несправедливість, образу, кривду, завдяки існуючій нормі, піклуються про те, щоб громадянство (власне кажучи, щасливіщі особи) не забувало й їхніх інтересів, інтересів людей покривджених. Почуваючи на собі гніт моральної норми, вони вказують на це другим і не допускають несправедливості поширитись так, щоб більшість стала покривдженою, а незначна меншість користувалась щастям життя. Одні свідомо, другі несвідомо не допускають, щоб щаслива меншість гнітила більшість і цим погіршувала добробут роду.

Правда, буває й так, що піонерами переміни моральних норм стають пануючі класи людности. Це тоді, коли вони бачать, що стара норма погано обороняє їхні інтереси. Почуваючи в собі силу, вони примушують людність вживати ту норму, яка їм подобається. В людській житті так здебільшого й трапляється. Хто має

силу, той встановляє свої моральні норми для інших.

Само собою зрозуміло, що цьому моральному пануванню незначної меншости перечить сама природа, бо коли більшість роду пригнічена (до речі, моральний гніт буває тільки там як санкція, де є вже гніт економічний), то рід буде не розвиватись, а регресувати, погіршуватись.

Не треба забувати й загального людського поступу. Драгоманів каже: «науковий поступ і тісно зв'язаний з ним поступ *в умілостях*¹⁾—у письменстві, в малярстві, різьбярстві, будівництві, музиці—переміняють на ліпше і *духовну природу людську*. Де далі, все більше таких людей, що ставлять завданням свого життя дійти правди або зробити щось прекрасне, і ладні навіть бідувати, щоб тільки дійти до своєї мети. Про таких людей кажуть, що вони живуть головою, а не самим шлунком, і, очевидно, що такі люде вищі од звичайних і що вони своїми творами підносять і весь загал людей на висоту по-над старе життя, близьке до звірячого. Науки і умілости, звичка думати про правду і почувати прекрасне, роблять людей делікатніщими, добріщими, справедливіщими, примушують їх думати не тільки про себе самих, а й про інших; виробляють *поступ звичаїв і норів людських—поступ громадської справедливости*. Де далі, то все більше людей, що ладні сами терпіти, аби завести справедливість у громаді та й іншими способами поліпшити долю других, і до того вони не жадають

¹⁾ В цитаті підкреслено скрізь Драгомановим.

собі за те ніякої заплати ні на цім, ні на тім світі. Почитаймо книжки і газети, погляньмо кругом себе, і ми побачимо чимало навіть панських і багацьких синів та дочок, що могли б жити в розкошах, коли б думали тільки про себе, але котрі часто бідують і терплять через те, що думають про скривджених і бідних, працюють для їх просвіти, борються, щоб побільшити права їх і таке інше. Це все зветься *поступом людности* в самій людській натурі. Цей поступ доводить до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських і державних».

Кавцький каже, що «моральні норми міняються разом з суспільством. Але вони міняються не безперестану, а в такій же мірі, на такий же шталт, як і суспільні погляди. Вони переходять в людський звичай і через те визнаються нормами абсолютної моралі. Раз вкоринившись в життя суспільства, ставши звичаєм, вони часом і довго існують самостійно, тим часом як прогрес та зміна суспільних потреб ідуть вперед своїм шляхом».

Добрый вплив на відносини суспільства моральні норми мають лиш до того часу, поки вони відповідають вимогам суспільних потреб. Коли ж вони зостарюються, існуючи самостійно, не набираючи свіжої живої сили з наново складених умов життя та потреб, відповідно принципам моралі, то тоді вони виходять за межі дійсного життя і існують тільки в теорії. Тоді вже вони не допомагають розвиткові родового добробуту.

«Як тільки моральні тези набирають самоіснуючої форми,— каже далі Кавцький,— то вони вже пере-

Моральні норми мають силу лиш доти, доки відповідають умовам економічного життя.

стають бути елементами прогресу суспільства. Вони каменіють, стають консервативним елементом, перешкодою для прогресу. В суспільстві людей такі (мертві) моральні норми обертаються в засоби нестерпучого гнету над суспільним життям».

Через це саме повинно завше доглядатись, чи сучасні моральні норми відповідають своїй ролі і, «як є з чого нове будувати, тоді треба старе руйнувати». Розум людини і суспільства мусить завше стояти на варті. Як тільки яка норма зстаріється, розум повинен зараз викидати її геть, встановлюючи натомісьць другу, відповідну сучасному становищу суспільства, яка краще задовольняла б головний принцип моралі— піклування про збереження та культурний поступ людства.

Мораль у взаємовідносинах окремої особи і суспільства.

«Як на силу ти багатий,—
Не єднайся ти з гуртом:

Буде силу він спиняти,—
Сам іди своїм шляхом».

(Грінченко).

«Друзі кохані! У нас хай пишає
Вільно і думка, і віра:
Там упокою людина зазнає
Тільки, де воля є щира...

Друзі кохані! ми будемо жити
В спільці із людьми-братами:
Ми бо великої людськості діти,
Згода хай буде між нами!».

(Грінченко).

«Людина я... І мушу червоніти Із сорому, що маю зватися так!... Коли б я міг зрестись ім'я страшного, Тоді б вдалося мовчати й не клясти, Але клену!.. клену людей устами І розумом, і серцем, і усим, Що є в мені живе і розуміє, За пекло те, що з раю люд зробив! Клену за кров святу Джордано Бруно, За кайдани, що їх носив Спартак, За вирвану з рук у поета ліру,	За плач тяжкий у Рамі матерів І за тюрму, де мучився Пеліко, За огнище, де вмерла Жанна д'Аркі Клену за все, що чистотою сяло І що у бруд змогли ви затоптати, За все ясне, що в темряві втопили, За всю красу, що сміттям занесли, За вільне все, що скованим зробили, За висоту, що геть віпхнули вниз, За розуми, що ви скорили дурням, За всю любов, що вбила люта злість».
--	---

(Грінченко).

Визначаючи яскравіше вимогання моралі, мусимо сказати, що вона дбає про добробут окремої особи, **Особа жертвує громаді, але й гро-**
доти, доки це не шкодить другим особам, або громадян-

мада часами ству, бо метою своєю вона має завше піклування про мусить жерт- доскональність загально-людського роду.
вувати особі.

Але повинно зауважить, що часом добробут окремої особи для роду має більше ваги, ніж добробут якої небудь громади. Тому часом мораль вимагає жертвувати інтересами громадянства на користь окремої особи. Це буває тоді, коли ми маємо діло з генієм, з талановитою особою. Тут громада мусить зрікатись своїх інтересів на користь особи. І це буде по правді, бо геній один має спромогу зробити більше користі загально-людському роду, ніж ціла громада звичайних осіб. Тим то особистий інтерес генія для загально-людського роду вартніший інтересів якої небудь громади звичайних людей, бо задоволення цих інтересів дає генієві спромогу утворювати такі користі для вселюдства, яких і ціла громада не утворить. Через те, чим далі, тим більше і окремі громади, і держави, і навіть спілки держав зрікаються де-яких власних інтересів на користь особи генія. Це, напр., помітно було почасти і на відносинах Російської держави до особи Л. Толстого, ще за його життя. За такі думки про державу, які висловлював Л. Толстой, звичайну людину держава покарала б зразу. А Толстому змовчувала. До цього її примушувала мораль всесвітнього людства, якому геній Толстого утворював такі коштовності, яких не утворювала жадна держава.

Хто працює на користь вселюдности, той підлягає моральному суду не одного народу, племена, або держави, а суду загально-людської моралі, яка загально-людський добробут вважав вартніщим, ніж добробут окремих народів, племен, держав.

Крім того, в взагалі у людей і такі особисті поривання, які безумовно вартніщі де-яких громадянських, і суспільство не має права їх ігнорувати або пригнічувати, бо як вони згинуть, то згине й суспільство. Всі, наприклад, спілки, громади для міцнішого свого існування потребують знищення всяких суперечок між своїми членами, але таке знищення може звести культурний поступ людей на-нівець. Отже в таких випадках не слід потурати лиш вимогам громадянства.

Крживицькій каже: «моральні норми, ці норми, що стоять на варті суспільних відносин, уже в передісторичні часи відхиляються від родової етики... На їхній зміст рішуче впливають не тільки інтереси роду, але ще й другі фактори, які беруть на увагу вимагання повноти індивідуального життя. Інтереси роду викликали до життя відвагу, силу почуття кохання й інші зъявища, як засоби, що ведуть до головної мети; всі ці риси (навіть на рівні культурного розвитку найнижчих дикунів) починають набирати собі ваги і вартости, як самостійні життєві цілі. Вони викликають поважання до себе, культивуються і нарешті існують оточені шануванням на честь повноти особистого життя, яке, таким чином, одержує на це санкцію суспільства. Всяке ж пригнічування цієї повноти, наскільки вищенаведений розмах особистого життя не шкодить другим особам, починає вважатись несправедливістю, то б. то вчинком неморальним». Через те кожна окрема особа має право вимагати, щоб громада не перешкоджала їй розвивати такі особливости, хоч вони може в цей

час громаді й шкодять, бо остаточно вони все таки дадуть користь родові.

Таким чином, мораль вимагає, щоб то окрема особа підхиляла свої інтереси громадянським, то щоб громадянство підхиляло свої інтереси інтересам особи, залежно від того, чиї інтереси користніщі загально-людству, задоволення чийх інтересів дасть більше щастя людям. Тут повинна бути жертва вищому пориванню, вищому добробуту; жертва тому, що піднімає особу та суспільство на ідеальну височінь людської вартости, на найвищий щабель людського ідеалу щастя. Цей же ідеал моралі, мовляв Геккель, міститься «в натуральній рівновазі альтруїзму з егоїзмом», а не в пануванні альтруїзма над егоїзмом, або навпаки.

**Завдання
громади —
помагати
особам.**

До цього часу багато людей думало й думає, що людський рід наближається до ідеалу тільки дякуючи культурному поступу суспільства. Думають, що особа має спромогу розвинутих лиш під доглядом і кермуванням суспільства. Через те й інтереси суспільства завше ставились в історії вище інтересів окремих осіб; вони були фетішом для членів суспільства. Окремі особи повинні були тільки шанувати вимоги суспільства і цілком придавлювати в собі ті поривання, які суспільство вважало для себе зайвими і про які само подбати не бажало.

Правда, людина без суспільства мало що спроможна досягнути. Та річ в тім, що занадто вже часом прибільшували й прибільшують значіння суспільства. Часто навіть намагаються цілком особисті справи підвести під суспільні норми. Суспільство, таким

чином, втручається в межі самостійності окремої особи і намагається переіначити їх на свій лад.

Між иншим, історія морального інстинкту у тварей та спостереження над природою показують, що окрема особа не тільки має право, а й повинна жити і сама для себе, самостійно. Історія доводить, що не особа існує для суспільства, а суспільство склалося й складається завдяки бажанням і потребам особи. Особа склала суспільство на свою користь. Природа на вернула окремі особи скласти суспільство, щоб вони (особи) мали спромогу ліпше задовольняти свої особисті бажання, краще користувались з життя, скоріще осягнули своє особисте щастя. Природа дбає про родовий добробут для того, щоб кожна окрема особа цього роду мала більше спромоги задовольнитись життям. Завдання суспільства полягає в тім, щоб помагати особі в боротьбі за існування, помагати в осягненню культури, культурних винаходів, помагати осягненню особистого щастя в житті.

Але людина ще в давні часи, коли була мало розвинена, через свою короткозорість та тогочасну безсилість, дуже захопилась суспільством і віддала під його догляд та орудування і такі навіть справи, які суспільству й зовсім не слід було давати. Людина допустилась до того, що суспільство загарбало всі її справи в свої руки, і стало ігнорувати її індивідуальне життя, забувати її особисті інтереси. Таким чином, суспільство перестало дбати про осягнення своєї головної мети—всестороннього піклування про збереження та добробут роду, а в тім і про особисте щастя всього людства.

Ми вже знаємо, з якою метою склалося суспільство тварей. Так само і з тією ж метою склалися й людські громади: щоб краще задовольняти особисті потреби людей гуртом та щоб ліпше боротись з життям, з тими тяжкими його умовами, які змінити окрема особа не має сили.

Правда, зрозуміло й те, що суспільство не має сили задовольняти всі особисті потреби кожної людини. Та цього від нього і не вимагається. Воно повинно лиш вибрати й задовольняти загальніші потреби, такі потреби, які відчуває багато окремих осіб. Отже в таким разі воно мусить жертвувати лиш інтересами меншости на користь більшости, меншість же мусить скоритись, приймаючи те, що надає їй більшість суспільства, може й помимо її бажання.

Все повинно складатись до того, щоб більшість, наче б то жертвуючи на користь суспільству, як якійсь сторонній інституції, на ділі жертвувала сама собі, задовольняла свої особисті бажання, які на цей раз у всієї більшости однакові. Меншість же, як що їй не користо відокремитись од такої більшости, мусить зрікатись власних інтересів на користь більшости, або задовольняти їх власними лиш силами, з тією умовою, щоб це не шкодило більшости. Виходить, що те, що окремі особи жертвують суспільству, як окремій інституції, повинно повертатись на задоволення окремих же осіб. Таким чином, окремі особи задовольнятимуть самих же себе, але через суспільство.

Суспільство не має права кермувати окремими особами скрізь, як воно захоче. Воно має право

кермувати ними лиш там, де йому це окремі особи, з яких воно складається, дозволяють. На стосунки суспільства з особою повинно дивитись як на *вільну умову*. Кожна особа, пристаючи до суспільства, набірає однакового з другими особами права вимагати собі від суспільства де-якої особистої користи, а натомість надає суспільству однакове з другими особами право користуватись нею теж в де-яких межах. Суспільство ж, приймаючи до себе особу, повинно добре розуміти цю умову і кермуватись нею правдиво, бо цього вимагає добробут роду, якому однаково корисно не шкодити ні окремій особі, ні громаді, бо кожна окрема людина, крім загально-родової вартости, має ще вартість, як і самоціль. Вриваючись же в особисті межі життя людини та перешкоджаючи їй самостійно розвиватись, користуючись людиною тільки як засобом і не поважаючи в ній самотету,—суспільство скидає з неї людську вартість і ставить людину на рівень тварі, на рівень живої клітки в організмі. А це безумовно шкодить як особистому, так і родовому культурному поступу людности, бо де нема особистого поступу, там нема і родового; де нема щастя окремих осіб, там нема й родового щастя.

Ото ж то й треба, щоб суспільство не забувало свої ролі, не забувало, що як все до нього від осіб надходить, так все від нього до осіб на їх же користь і повинно розходитись. Суспільство повинно пам'ятати, що його обов'язок лиш передавати. Суспільство існує не само для себе, як самоціль, а лиш на користь окремих осіб. Тим часом, кожна окрема особа існує сама для себе, як самотета. Окрема особа може іст-

нувать і без суспільства. То вже друга річ, як вона існуватиме і чи довго. Але суспільство без окремих осіб не можна собі навіть уявити.

Головний інстинкт родового добробуту дбає не про суспільство, а про осягнення щастя кожній окремій людині, про осягнення щастя всіх окремих людей. Цей інстинкт є не що інше, як поривання окремої особи задовольнити своє особисте бажання. Суспільство ж тільки відбиває в собі те бажання, помагаючи особі здійснити його.

Сучасне су-
спільство
забуває своє
завдання і
цим шко-
дить моралі.

Та «сучасне суспільство,—мовляв Вольтман,— на жаль спустилося майже до життя тіла; на жаль, особи стали жити, як клітки, а різні стани та верстви громадянства, як органи; на жаль, в сучаснім суспільстві існують клітки і органи, які майже тільки роскошують, і існують другі, які тільки працюють; на жаль, наука стала справою окремих верств громадянства, так що одні думають, розвиваються, а другі пропадають в темряві; на жаль, право кермувати життям опинилося в руках меншости, більшість же не має ніякого впливу на склад суспільного життя».

В житті ми бачимо, що й суспільство, і окремі особи помилково ухиляються від схеми твх відносин між ними, яких би треба було. Часто гурток окремих осіб, що стоять на чолі виконавчих інституцій суспільства, або просто пануюча верства громадянства свавільно беруть на себе завдання утворити, виявити думки всього суспільства. Ці люди, завдяки своєму пануванню, часом мимохіть свої особисті думки та особисті думки близьких їм людей сплітають з думкою всього громадянства. Вони тоді забувають, що «посел, як осел: що покла-

дуть те й несе»,—і свої особисті погляди та інтереси щиро вважають за громадські інтереси, а своє власне бажання вносять в життя, як громадське вимагання. Виконавці волі громадянства, завдяки тому, що в їхніх руках збирається все те, чого окремі особи зрікаються на користь громади і що припоручають їм розділити проміж всіма членами громади, почувавши себе верховодами, часто помиляються і щиро ставлять свої особисті інтереси на височінь громадських та відповідно цьому вимагають такого ж і відношення до них, як до громадських.

«Доти чоловік добрий, доки його десятником не настановлено»
(нар. пр.).

Ще частійше буває, що виконавці громадської волі або пануючі верстви впливаються своїм всемогутнім становищем і зловживають ним, особливо коли це люди хижої натури: як всім відомо, натура хижака вже така, що він не має сили жити в громаді, підхиляючись її вимаганням: «той ласий панувати, хто не звик правди поважати». *Через те, коли на чолі суспільства стоять хижаци, то вони ламають закони моралі, складені громадою, а замість їх встановляють, як міру моралі, своє бажання. Підхиляться же йому примушують і силою.* Можна зрозуміти, яка то вартість таких моральних норм. Це тим гірше, що, звичайно, в таких випадках, хто встановляє ці норми, сам же перший їх не слухає.

Все це в житті веде до того, що на чий бік переходить сила, на того бік схиляються й сучасні суспільні норми моралі: «чия сила, того й воля». Дужий вдушує свої погляди на мораль слабшому, чи то запевненням чи фізичною силою. Хоч така мораль стоїть далеко від справжньої,—бо та жадного насильства не переносить, але в дійсному житті вона найбільше панує.

Кращим оборонцем моральної чистоти могла б бути релігія, бо вона має дуже близькі стосунки до правдивої моралі, але... Шевченко в поемі «Іван Гус» прекрасно малює, як, наприклад, Римська церква допомагала моралі:

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить,
Людською кровію торгує
І рай у найми оддає.
О, Боже! Суд твій правий всує,
І всує Царствіє Твоє!
Розбійники, людодіи
Правду поборолі,
Осміяли Твою славу
І силу і волю...
Розбійники, кати в тіарах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татари.

І нам, сліпим передали
Свої догмати. Кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари
Пекельних мук безкрай ряд
І повен Рим байстрят—
От їх догмати і їх слава!
То явна слава!... а тепер
Святим положено конклавом:
Хто без святої булим вмер,—
У пекло просто! Хто ж заплати
За буллу вдвоє,—ріж хоч бра
Окриме папи і ченця
І в рай іди кінець—кінцем!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві...

Тому й не дивно, що Менгер каже: «скрізь в християнстві проповідувалась відносно ближнього мораль, яка пригодилась би тільки для святих, а на ділі панувала й панує така дійсність, якою завше могли б задовольнитись навіть самі хижі люди».

Мораль, згрунтована лиш на силі, не є мораль, а неморальність, бо вона дбає лиш про інтереси пануючого класу, або пануючої особи чи гуртка або держави, тоді як дійсна мораль має своїм завданням одночасно допомагати в досягненні щастя всім людям, як в особистім, так і в громадським житті. Але перша панує в більшості й зараз в дійснім житті, а *справжня мораль*

пануватиме в дійснім житті лиш там, де буде розумний склад громадянських відносин, і пануватиме лиш тоді, коли інтереси окремих осіб ітимуть поруч з інтересами громади, коли діяльність окремих осіб на власну користь буде разом з тим і діяльністю на користь громадянству, а також, коли кожна людина, слухаючись громадянських законів, не муситиме цим кривдити себе особисто.

Ніяка громада не може існувати без моралі. Як Де громада—
би не було моралі, то не було б ні великих громад, ні там мусить
маленьких гуртів; одним словом, не було б ніяких бути мораль.
спілок людей. Які б вдатні не були закони суспільства
(громадські, товариські), які б мудрі або суворі не були
закони державні, але як би всі особи були розпустні,
як би в'ядної людини не було моральної вдачі, то всі
спілки пороспадались би. Ніякі зверхні закони не мають
такої сили завше застерегати людину перед вчинками,
яку має мораль, ніякі закони не мають такого впливу
на людину, як закони моралі. Ми не можемо навіть
уявити собі спілку з цілком неморальних членів, яка б
проіснувала хоч одну добу. В першу ж ніч такі
спілчане пересваряться, переб'ються і розбіжаться.
Тільки кохання в людях має силу примусити людей
жити в злагоді, тільки альтруїзм зв'язує окремих людей
в одне ціле та сприяє поступу суспільних пори-
вань. Через те нема ні жадної спілки, ні жадного
гуртка людей, де б не було моралі. Тільки там, де немає Немає моралі
громади, де немає спілки, там, де людина живе самотам, де нема
не маючи ніякогісенького зв'язку з другими людьми, там громади.
лиш моралі може й не бути.

Де які вчені і справді кажуть, що там таки й немає ніякої моралі. Уявіть ви собі, напр. людину, що живе на пустельнім безлюднім острові. Чи можна од неї ждати, щоб вона дбала про одвічні інтереси роду, який на цей раз весь вміщається в її ж особі тай перестане існувати разом же з нею? Чи може ця людина побоїться порушити інтереси тих других людей, які може-то колись зайдуть ще на цей острів? Ми так думаємо, що у неї майже ніякої гадки не буде рахуватись з такими думками. Така одинока людина, що хоче, те й робить, і ніколи не звертається до морального присуду в своїх вчинках. Вона міркує лиш про те, щоб це було для неї корисно на ту хвилину, в яку вона бажає скористуватись тим чи іншим. Ввижається їй кращим довго жити, буде піклуватись про це; ввижається кращим згоріти палким життям— не буде.

Весь рід такої людини міститься, як вже казано, тільки в одній її особі. Таким чином, і особа і рід зливаються тут в однім особистім «я». Вимагання роду стають разом з тим вимаганням особи, так що жертвування інтересами особи на користь родові по той бік «я», або навпаки, тут ніколи не буває. Тут немає думки, турботи про других людей, нема альтруїзму. А де немає альтруїзму, там немає моралі. Вчинки такої людини не можна вважати за моральні або неморальні. Вони взагалі не підлягають доглядові моралі через те, що не мають в собі тих мотивів, над якими оперірує мораль. Тут нема суперечок меж інтересами однієї особи з інтересами роду по той бік «я» цієї особи, немає суперечки егоїзму з альтруїзмом.

Спроба скласти де-які моральні норми на підставі того, що сказано про мораль.

«Не гордуй ти життям молодим,
 Не журись безнадійно над ним,
 Не кажи, що не вмієш робити
 Тим, що досі робить не могла;
 Не кажи, що не хочеш ти жити,
 Що радіючи в яму б лягла:
 Носиш сили в душі молодії,—
 Не зривайся завчасно надії!
 І покинь ти даремний свій страх.
 Он розлігся широкий твій шлях,
 Ні, життя ще твоє не минулось,
 Почалося воно, молоде,
 Ти недавно до нього прочнупась,
 І воно тебе тільки ще жде:
 Сором силу в душі своїй мати
 І на працю її не віддати!

І не думай про те ні на мить,
 Що не зможеш нічого зробити:
 Коли палко і щиро кохавш
 Ти убогий і рідний свій люд,—
 То невже ти ще досі не знаєш,
 Що любов може гори звернуть?
 Ні, хто щиро уміє любити,
 Може безліч між людьми зробити!
 Не гордуй же життям молодим,
 Не сумуй безнадійно над ним,
 І початки святої надії
 Ти зневір'ям тяжким не дави!
 Вірь у сили свої молодії
 І весела й щаслива живи!
 Але ж мусиш те щастя придбати
 На роботі для рідної хати».

(Грінченко).

Зо всього вище наведеного бачимо, що мораль є прирождена вдача людини—сприяти добробуту всієї людности. Вона складається з почуття (кохання до себе, до дітей, до дружини, до суспільства) та розсуду; правдивій діяльності їх допомагають свідомість та почуття обов'язку, самоповага та приналежність всього прекрасного. Межі розуміння моралі та її закони

мінються залежно від умов життя, які так чи инакше впливають на розвиток почуття та розсуду. Що далі, то частіше інстинктивні закони моралі або ламаються під впливом достеменних висновків розсуду, або полагоджуються відповідно його вимогам, зґрунтованим на пильнім спостереженні життя природи та людей. Завдання моралі лежить в тім, щоб знищити суперечки між пориваннями почуття (інстинктів) та розсуду і між пориваннями окремої особи та інтересами суспільства; це б то, знищити ті суперечки між егоїзмом (себелюбством) та альтруїзмом (коханням других), які перешкоджають людині підвестись в царство того високого ідеалу загально-людського щастя в гармонії кохання до себе з коханням до других, який так давно і так уперто кличе все людство до себе.

Спочатку сказано, що кожна людина жадає в житті щастя, ради нього живе. Кожна людина уявляє своє щастя по своєму і вживає особистих заходів аби його осягнути. Але ми знаємо, що щастя стає щастям лиш тоді, коли здобувається моральними засобами. В противнім же разі сумління завше гризе людину і не дає їй втішитись тими приємностями, які вона собі виробляє. Отже, бажаючи собі щасливого життя, ми мусимо рахуватись з моральними вимогами.

Не користуй-
ся чужою
працею.

Коли людина користується чужою працею, то цим самим—1) однімає від других спроможність гармонично розвиватись і 2) сама не розвивається, а стає паразитом, дармоїдом. І в тім і, в другім разі вона шкодить родові, бо добробут роду легше можна осягнути там де всі члени хоч трохи та однаково розвинені, ніж там, де двое-трое й занадто розвинені, а решта нидіє в тем,

ряві: там немає щастя, де люди не розуміють, не відчувають душею поглядів, потреб одно другого, не стоять на рівні, а дивляться одно на другого або з гори вниз, або знизу в гору. Окрім того, хто на своє життя споживає чужу працю, той не розвиває своїх сил, бо «чужим добром не забагатієш». Лиш самодіяльність, власна праця є найкращий засіб розвитку. Хто ж сам не працює, той ніколи не пересвідчиться, які саме стежки найближчі до щастя. Хоч часом він і натрапить випадково на правдиву стежку, то сам по ній не піде, бо взагалі не вмітиме ходити власними ногами та власними стежками, бо, як каже приказка: «хто не вміє заробити, той не вмітиме й пожити».

Хто ж не розвивається, той шкодить родові, бо культурний поступ роду залежить від культурного поступу його окремих членів. Отже, хто жие чужою працею, шкодить родові й через те, що сам не розвивається, й через те, що од других одбірає спромогу розвиватись. Він не поступає вперед, а регресує і перешкоджає родові піднятись на вищий культурний ступінь.

Мораль же вимагає, щоб кожна людина дбала про добробут роду. Отже й перше моральне завдання людини — працювати, працювати, щоб розвинути свої власні сили.

...«Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити».
(Шевченко).

Коли людина кривдить інтереси других людей, то **Не кривди**
1) перешкоджає їм розвинути їхню власну вдачу, й **нікого.**

2) сама збивається з правдивої стежки до щастя. Щастя людини, як сказано, є задоволення власних бажань та поривань. Найжагучіші з них прирождені інстинкти, як, наприклад, самозбереження, розпложування і т. и. Отже задоволення цих інстинктів робить людину щасливою, а незадоволення—нешасливою. Найліпше задовольнити інстинкти самозбереження та розпложування можна лиш з ким небудь в спілці. Людина, пориваючись до щастя, завше мусить шукати помочі у других осіб. Щоб мати цю поміч, вона мусить не робити зла другим, бо коли вона його зробить, то другі люди їй теж нашкодять і цим самим не допустять до щастя: «як ти до людей, так люди до тебе».

Щастя особи звязано з щастям роду: як всі особи нещасливі, то й рід щастя не матиме. Природа вимагає від кожної людини дбати про щастя роду. Отже кожна особа й мусить, щоб не шкодить родові, жити в злагоді зо всіма людьми, мусить не кривдити їх. Тому, як хочеш жити морально, то не роби людям кривди.

**Горнися до
громади.**

Але щоб осягнути щастя, людині мало не кривдити других людей. Треба ще й згуртуватись з ними, бо загальними силами скоріще можна осягнути своєї мети. В гурті людина має можливість краще оборонити себе і лишити по собі нащадків. Громада має спроможність ріжноманітними силами своїх членів вишукати правдиві стежки до щастя кожному своєму членові, це б то виробити такі умови відносин людини до самої себе й до других; які допоможуть і окремій особі осягнути щастя і не дозволять їй, осягаючи власного щастя, шкодити другим.

Громада має силу й спроможність найкраще дбати про щастя людей: вишукувати засоби боротьби за життя, доглядати, та виробляти такі умови економічного та духовного життя, серед яких людство найскоріше осягне щастя.

Таким чином, хто купчиться в громаду, той сприяє осягненню щастя вселюдства, а це є мета моралі. Тому то гуртовання в спілки для громадського життя стає вимаганням моралі. Хто ж цього не робить, той вчиняє неморально.

З досвіду відомо, що навіть талановита з роду людина може зіпсуватись, коли її не виховано відповідно складу її натури. Навпаки, саму найзвичайнісеньку з роду людину добрим та відповідним вихованням можна підняти на високий щабель культурності. Часто людина бідує лиш через те, що змалку ніхто не звернув уваги на її виховання, бо «чим горщик накупить, тим і буде смердіть». Тим то прями́й обов'язок батьків пильно виховувати своїх дітей. А як не всякий батько розуміє вагу виховання і не всякий до цього здатний, не всякий про це дбає, то першим завданням суспільства, як найвпливовішого керманичого людей, стає догляд за тим, щоб всі сучасні й майбутні його члени виховувались, як слід. На суспільство падає обов'язок навчати людей жити по правді, падає обов'язок виховувати своїх членів змалку в справедливім житті, по приказці: «нагинай гилляку, доки молода, бо старої не пригнеш».

**Виховує
дітей.**

**Розвивай в
людях свідо-
мість.**

Виховання людей потрібне, щоб скоріше досягнути щастя (свого й загально-людського). Справжнього щастя, нікому не перешкоджаючи, може досягнути лиш людина розвинена бо лиш така людина сама без керманичого зуміє в кожному окремім випадку життя знайти правду. Отже першою метою виховання стає завдання розвинути людину. Щоб розвинути людину, потрібно змалку її привчати свідомо, самостійно і правдиво розмірковувати, розважати всі події життя і правдиво рахуватись з ними. Привчати людину, до свідомости, самостійности та правдивого розуміння життя можна лиш в тім разі, коли сама вона має охоту, потяг до міркування, до розвитку. Такий потяг, таку охоту можна їй легко прищепити розумним вихованням.

Отже мораль і вимагає од батьків, вчителів та виховувачів прищеплювати своїм вихованцям охоту до розвитку.

**Спостерігай
життя.**

Найкраще цього можна досягнути, коли не годувати дитину готовенькими висновками, а наvertати її так, щоб вона сама робила висновки з спостережень над життям. Для цього потрібно кожду людину змалку привчати спостерігати життя; найкраще це можна зробити зацікавлюючи дитину всякими зъявищами життя.

**Стережись,
щоб не по-
дати поганого
прикладу.**

Найкращий співробітник виховання приклад. Народне прислів'я каже: «луччий приклад, ніж наука». Коли людина змалку бачить кругом себе лиш моральні вчинки, то мимохіть привичається до них. Це накладає на батьків та людей старших віком обовязок завше поводитись морально, щоб не подати поганого при-

кладу дітям та людям малосвідомим, бо відомо, що «старі крутяться, а молоді учаться».

«Учіться, брати мої, І чужому научайтесь
Думайте, читайте— Й свого не цурайтесь!»

(Шевченко).

Виховання, спостереження життя, розвиток людської вдачі—є фактори культурного поступу людини, який веде людство до щастя. **Іди завше вперед.**

Отже кожна людина морально обов'язана завше поступати вперед.

Ми вже знаємо, що найбільшого щастя досягне людина морально розвинена. Знаємо й те, що моральний розвиток залежить від розвитку почуття та розсуду, а особливий вплив на них має принадність прекрасного. Прекрасне приваблює людину до гарних вчинків. Через це, виховуючи людину, розвиваючи її гармонічно, мусимо звертати особливу увагу на виховання не тільки розуму, а й естетичного почуття. **Розвивай в собі естетичне почуття!**

Людина має почуття добрі і злі. У кожної людини як того, так і другого не однаково. Щоб вдача людини була корисна й родові і їй самій, треба розвинути в ній більше доброго почуття. Треба розвинути людину так, щоб вона сама почувала потребу, жаготу творити добро. **Розвивай добрі почуття в людях.**

Нам відомо, що той орган людини стає міцнішим, який більше працює. Цей закон природи стосується й до почуття. Те почуття, що частіше розбужується, що частіше задовольняється, скоріше й міцніє. Розбужую-

чи частіше в людях добрі почуття, ми тим самим культивуємо їх. Отже й треба розумно користуватись афектами людини. Теорія афектів навчає нас, що одно почуття можна підмінити другим в тій разі, коли друге буде протилежне першому і дужче за нього. От і треба проти пасивних та злих афектів завше виставляти активні та добрі, хоч би й штучно прикрашуючи їх, ростовмачуючи їхню красу. Чим дужче розвинено в людині добрі почуття, тим користніше це для неї. А зважаючи на те, мовляв Вольтман, що «естетичні афекти складають найвищу сінтетичну силу людини в людськiм житті», зважаючи на те, що «естетичне задоволення викликає з себе в пориванні до поступу ту об'єктивну доскональність та суб'єктивне раювання, в яким ми повинні бачить безумовну мету людського існування»,—ми мусимо естетичне виховання людського почуття поставити на найвищій ступінь і вважати його необхідним моральним обов'язком кожної людини.

«Страшно впасти у кайдани, умі-
рать в неволі,
А ще гірше спати, спати і спати на
волі».
(Шевченко).

Працюй над
самоосвітою.

Суспільство не охоплює всіх меж життя людини. Є такі особисті межі, куди суспільство не тільки не вступає, а й неповинно вступати. Через те суспільство і не має спромоги виховати людину у всіх межах її владі. Через те бажання щастя накладає на людину обов'язок ще й самому піклуватись про свій розвиток,

про свою свідомість: «чужого розуму вчися, тай свого не губи».

Для того, щоб людина сама розвивалась, треба, щоб у неї завше існувало поривання до праці. Коли такого поривання немає, то людина спить, існує лиш на ті матеріяльні та духовні кошти, якій дісталися в спадщину від батьків; сама ж нічого сенько нового, свого, ні для себе, ні для родового добробуту не здобуває. А ми знаємо, що навіть звичайна буденна праця дає користні наслідки, бо збільшує родовий і особистий людський добробут. Як же від розвитку окремих осіб залежить добробут роду, то кожна окрема, морально розвинена особа повинна пориватись до розвитку, повинна ті сили, що дано їй природою, культивувати в собі, бо ті сили є, мовляв Вольтман—«джерело розвитку і поновлення всього скарбу почуття в нашій свідомості, і через це вони несуть всю духовну культуру в історії та в суспільстві».

Щоб розум людини не заснув, вона мусить привчатись уявляти собі всякі зразки життя, мусить думати, міркувати, а цього можна осягнути, коли людина буде в рухові, коли вона працюватиме. Той, хто більше працює, той більше й міркує, а хто більше міркує, той стає розумнішим, а хто розумніший, той скоріще осягне щастя.

Рух і праця ведуть до розвитку. Чим більше людина працює розумом і тілом (розуміється не по-надсилу), тим більше їх розвиває, і стає користніщою, як для роду так і для себе. Хто про розвиток свого розуму й тіла не дбає, той вчиняє неморально, бо шкодить і

собі й родові. Таким чином, лінощі, нехтування працею фізичною й духовною є неморальність.

Завше шукай правду. Найбільше людина осягне щастя, найбільше зробиць користи родові, коли найліпше взнає правду життя, взнає, де саме і як треба поводитись і яких засобів вживати. Та не легко знайти не тільки життєву правду взагалі, а навіть для окремих випадків. Шукаючи щастя, людина повинна вишукувати цю правду для кожного свого вчинку. Найскоріше осягнути правду можна тоді, коли її шукає не одна і не дві людини і не кожна особа з окрема для себе, а тоді, коли кожна людина, шукаючи її, не покладається тільки на свої сили, на своє розуміння, а обмірковує її разом з другими. Тільки тоді можна більш-менш упевнитись в правді якого небудь зъявища, вчинка, коли досвід багатьох осіб викликає однакове розуміння правди цього вчинка, викликає однаковий на неї погляд. Тим-то кожна людина повинна вважати своїм моральним обов'язком і особисте шукання правди і поміч в цій справі другим.

Пізнавай сам себе. Щоб коли небудь знайти правду, спостерегти її в чім небудь, людина повинна найперше добре взнати свої сили, повинна знати, на яку працю їх вистарчить, бо коли візьме працю по-над силу, то не тільки правди не знайде, а ще більше зблудиться. Тому то людина повинна добре знати свої хиби і вартости, свою вдачу. Цього можна осягнути лиш тоді, коли пильно і докладно спостерігати своє духовне та органічне життя. Хто сам себе не знає, той не може бути моральним. Скотина часто чинить морально, завдяки моральним інстинк-

там. Отже це ще не робить її моральною, бо в її вчинках бракує розумної свідомости, бракує розсуду. Розвиток же морального розсуду, моральної свідомости не приходить збоку, а виникає з духовного складу людини, виникає з гармоничної праці її почуття та розсуду. Чим більше надавати праці почуттю та розуму, тим більше вони розвинуться. Тільки пильно доглядаючи прирощених сил своєї душі та розуму, можна широко розвинути в собі моральність, бо розвиток її залежить тільки від самої людини. Скільки не силуй людину до чого небудь, а коли вона сама того не хоче, то нічого й не зробиш. Суспільство, товариство тільки допомагають людині в моральнім розвиткові, але без її згоди нічого не заподіють, бо самий вищий авторитет для свідомої людини—це авторитет власної свідомости, власного самопізнання, бо «кожна голова свій розум має». Свідомою людиною, коли й визнає другу за авторитет собі, то лиш тоді, як її власний внутрішній авторитет дійшов до тієї ж думки, яку висловлює друга людина; тоді, як її внутрішній авторитет з цим згожується. Насильно ж примусити людину взяти собі за авторитет другу цілком неможливо; тому Вольтман каже: «Чоловіче, подумай про своє високе призначення бути власним обвинуватцем і власним судцем». Людина повинна знати всі свої хиби і вартости, бо «що то за господарь, що свого доброго не глядить». Кожна людина повинна добре знати й розуміти себе, бо найвище щастя,—щастя морально санкціоноване власним «я», щастя духовного задоволення з повною самосвідомістю осягнення правди, з свідомістю, що вчинено так, як саме треба було, ні в чім не збочивши

перед правдивою мораллю, перед своїм щирим почуттям та розумінням правди.

Таким чином, і шукання правди, як особисто так і гуртом, і самопізнання, і поривання до самосвідомости—є неодмінно моральні обов'язки людини.

«Одному горлом вертає, а другий з голу здихає» (нар. пр.), Велика біда сучасному суспільству від ненормального поділу праці та капіталу, через що одним випадає занадто розкішне життя, а другим занадто злиденне. Занадто ж розкішне життя, як і занадто злиденне, шкодять людському поступу. Дукарі не мають потреби ні в фізичній ні в розумовій праці, а через те багато функцій їхнього тіла та розуму атрофіюється. Часто доходить навіть до того, що такі баглаї гублять на собі людський вигляд і не мають спромоги ні уявляти ні жити так, як того природа вимагає. Відомий знавець історії Лякомб каже, що «історія багатих клясів усіх земель впевняє нас в тім, що баглайство—доля багатих людей—часто доводить до розпусти; хоч розпушта і не є неодмінний наслідок багатства, а викликається одним з його наслідків, бо можна собі уявити соціяльну організацію, при якій матеріяльна забезпеченість не завше існуватиме поруч з баглайством».

З другого боку ненормальне поділення праці веде до того, що нужденні стани людности завше працюють в яким небудь одним напрямку. Часом все своє життя покладають вони на нудну, одноманітну працю яким небудь одним органом тіла. Така праця цілком не вимагає міркування і не потребує розвитку других органів тіла, не потребує розвитку сил душі. Від такого нерозвитку розуму, від такого нерозвитку тіла, крім якого небудь

одного органа, від такого вузького та ще набокуватого життя, людина губить свою вартість людини, як самомети. Вартість її спадає до вартости якої небудь механічної сили, напр. пари, ричагів і т. и., особливо коли людина працює коло машин.

Все це шкодить людському розвитку, осягненню людського щастя. Виходить, що сучасна форма життя суспільства неморальна. Тому кожна людина повинна шукати засобів, при яких поділення праці, цей неодмінний фактор матеріальної культури, не тільки не перешкоджало б духовній та органічній культурі, а навпаки—допомагало б їм так, як і культурі економічній, бо мета суспільства в тім, щоб дати окремій людині спроможність і умови осягнення і перероблення свого людського існування в такім напрямку, який личить людині, бо, мовляв Кавцький, — «людина живе в суспільстві для того, щоб там найти ковадло, на якому вона вже сама скує своє щастя».

Люби, мій брате, край свій
рідний,
Широкий, пишний, гарний
край
Бо він любви твоєї гідний,
Бо в нім лиш знайдеш щастя
рай...
Люби і слово те рідненьке,
Що ненька вчила тя колись...
Воно так звучне, так мильне—

Люби його, і ним гордись!
Люби велику всю родину—
Убогий нарід рідний свій,
В останню житні ще годину,
Чи в добрій долі, чи лихий!
Люби всім серцем і душею!
В любви ти ціль свою знайдеш,
Придбаеш другим щастя нею,
В любви спокійно ти спічнеш...
(Грабович).

«Тут перший свій я стрінув І на боротьбу я стану тут
день В своїм ріднім краю».
(Ібсен.)

«Ой тебе я, козаченьку, Але ж вище є кохання—
Як душу кохаю, До рідного краю».
(Грінченко).

З наведеного ранішнам видко, що а-ні жадна людина не має права сліпо перехоплювати все від другої, а мусить жить своїм розумом, бо лиш в різнормаїтних поглядах, в різнормаїтних засобах можна знайти правду життя. Чим більшим числом стежок люди йтимуть до щастя, тим більше шансів на те, що серед тих стежок знайдеться правдива стежка. Коли ж всі підуть однією, то легко може трапитись, що всі люди зблудяться. Тому то кожна людина, крім того, що перехоплює у других, повинна розвивати й свої власні здібности, щоб через недогляд не поминути а-ні однієї можливої стежки до щастя людства.

«Погана
птиця, що
своє гніздо
паскудить»
(нар. пр.).

Коли ж людина зрікається своїх власних прирощених потягів, своїх власних органічно-психологічних потреб і натягає на себе чужунатуру; то цим самим знищує в собі ті сили, які могли би розвиватись самотньо, які внесли-б в громадянське життя те, чого інші не внесли й не внесуть. Людина, зрікаючись розвивати індивідуальні здібности самотньо, а направляючи їх по готовенькому вже шляху, тим самим позбавляє себе власної стежки до щастя і тим самим зменчує число стежок до щастя людства взагалі; а через те й зменшує шанси на відшукання правдивої стежки. Отже хто не розвивається самотньо, той

вже шкодить людству в осягненні щастя, а така шкодливість є безумовно неморальність. Ще більше неморально вчиняє той, хто примушує людину зрікатись власної вдачі і у всьому наслідувати другим, або примушує робити лиш так, як він робить.

Перешкода самобутньому розвитку людини є велика неморальність, але ще більша неморальність—то перешкода самобутньому розвитку цілої нації.

Нація для вселюдства має незрівняно більшу вартість, ніж окрема людина. Тому її розвиток, її стежки до щастя мусять бути безумовно власними й вільними.

Як окремі особи, бажаючи краще досягнути спільної всім мети, вільно гуртуються в родини, спілки, племена,—так і нації, бажаючи найкраще подбати про щастя людства, повинні *тільки вільно* гуртуватись в спілки національні, бо лиш «згода дім буде, а незгода руйнує».

Склад і розвиток кожної нації залежить від географічного міста та історичних умов. Природа та історія могутньо і безпосередньо впливають на розвиток нації. Окрема особа нації родиться вже на світ Божий з де-якими здатностями культивуватись як раз так, як її нація культивується, ступати як раз тим культурним шляхом, яким вся нація її ступає. Тому, як би не зтирати з людини ознаки її національності, вони все таки лишаться, бо переробити натуру людини, це-б то знищити прирождену вдачу її, дуже трудно. *Людина, переймаючи культуру не рідної нації, переймаючи культуру тієї нації, яка виросла в інших географічно-історичних умовах, не може розвивати всі сили своєї душі й розуму, бо де-які сили її, ви-*

кликані до життя чисто місцевими національними умовами, не знайдуть собі ніякого споживку в культурі чужій, а через те й заглухнуть. Щоб людина була широко й правдиво розвинена, вона мусить пройти неодмінно спершу культуру рідної нації (виховатись в рідній мові, знати рідну літературу, мистецтво, науку і т. и.), а потім набиратись все-світньої культури, переносючи її на рідний ґрунт... Ібсенів Бранд каже: «де родився, там мусить кожен принести плоди своєї праці... Міцніше й краще буде він рости прив'язаний до рідного ґрунту, як корінем дерево... Коли ж не може він отчизні послужити, то нехай краще поставити над собою хреста»...

Кожна нація має свою власну культуру, яка частиною складається з власного придбання, а частиною з позиченого у сусідських націй або у світової культури.

Коли дві нації сполучаються на життя вільно, то вони, рівняючи свої культурно-історичні здобутки, мають спромогу вільно вирішити, які з них кращі: власні чи сусідські. Кожна з них має спромогу невдатні власні замінити кращими сусідськими, а свої кращі поширити для вживання серед сусідської нації.

Така спілка корисна і цим націям і всьому світові, бо й інші нації, приглядаючись до їхнього життя мають спромогу вибрати з нього користне для себе. Такий лад сприяє осягненню щастя вселюдства, отже він—моральний.

Коли ж яка небудь нація зрікається власної культури, свого власного характеру і перехоплює все у других, а особливо коли перехоплює лиш у одній

якої небудь нації не обмірковуючи, що слід брать, а чого не слід, то це не тільки не дає користи ні їй ні вселюдству, а ще й шкодить. Їй шкодить тим, що забиває рідні, віками складені, здібности, а загальнолюдству тим, що позбавляє оригінальної культури, яка могла б дати нові стежки до шастя. Цілком справедливо, наприклад, каже Жаботинський: «Як би була норвежська, маленька семи-мільйонна нація записалася до німців, то в підручнику німецької словесности нарахувало-б-ся скількома йменнями більше, але за те—не було б на світі того, цілком своєрідного, особливо гарного, і індивідуально цінного божого квіту, який зветься норвежською літературою». Те, що говорить Жаботинський про мову, з таким самим правом можна сказати й про інші галузі культури.

Опірч всього наведеного, перехоплена культура завше менче користна, ніж своєрідна вже через те одно, що нація не має спромоги так добре пристосуватись до чужого, як до свого, бо це часто буває органічно неможливо.

Ще більше шкоди має та нація яка користується чужою культурою з примусу Дужчі нації мають звичай все своє вважати найкращим. Часто вони недобачають своєї кганджі, а чужої вартости. Пануючи над слабшими, вони завше вдушують в них і свою культуру, накидають їй власний арактер; культуру ж слабших націй знищують, недобачаючи її користей. А тим часом, кожна найменча й найслабіща нація має такі, властиві лиш їй, здібности в утворенні загальнолюдського добробуту, яких ніяка друга вже не має. Знищуючи культуру слабшої, дужча нація однімає

у загальнолюдства ті користі, які воно мало-б од слабшої нації. Загальнолюдство, разом з знищенням культури якої б то не було нації (жоч найменчої й найслабішої), губить ту стежку до щастя, яку прокладала та нація. А в чім запорука, що то не була найправдивіша стежка?

Отже, щоб найскоріше досягнути щастя загальнолюдства, кожна особа мусить свої власні культурні здобутки вкладати в скарбницю культури рідної нації. Кожна нація свої культурні скарби мусить вільно складати в скарбницю загально-світової культури, набіраючи звідтіля того, чого їй бракує. Чим більше кожна нація вкладе в скарбницю світової культури свого власного, самобутнього, тим скоріше досягнеться загальнолюдське щастя, бо тим більше стежок знайдеться до нього.

Відомий історик—соціолог проф. Лякомб, який марить про найскоріше зілляння народів і вороже ставиться до гострого поділу на нації, все ж таки каже: «перехоплювання культури у чужинців безумовно звязане з небезпекою для загально-світової культури».

Тому то нація, яка губить власні самобутні культурні здобутки, користні здібности, яка зрікається власного характеру, така нація вчиняє безумовно неморально і відносно себе і відносно всього світу. Тим більше вчиняє неморально та нація, яка гнітить других і вдушує в них свою культуру.

Вільний і самобутній розвиток націй є ще більша моральна необхідність, ніж самобутній розвиток окремих осіб. Тому кожна нація безумовно мусить іти своєю власною культурною стежкою, пробивати

скелі й нищить терни, добуваючи власний шматок духовного хліба, а не хапати «крихти з столу панів своїх» І не приміряти на себе «кожух з панських плечей».

Хто ж це зневажає, той вчиняє неморально. Хто бажає собі вільного й щасливого життя, той мусить дбати й про вільне, щасливе життя нації. Як вся нація взагалі, так і кожна окрема людина її морально повинні стежити за тим, щоб ніхто не порушав їхнього права на вільне життя та самобутній розвиток власної культури.

«Національне самовизначення людей є їх моральний обов'язок»,— каже відомий знавець моралі проф. Вольман.

Кожна людина морально повинна дбати про вільний розвиток своєї нації, повинна дбати, щоб користні здобутки нації не пропали марно, притлумлені дужчим сусідом, а були такі вкладені в скарбницю світової культури. Перед кожною людиною пригніченої нації повинно завше стояти грізне питання, висловлене Франком в «Перехресних стежках»: «Яке ти маєш право вдовольняти свої примхи та любовні бажання, коли мільйони твого народу не мають чим задовольнити найконечніших потреб життя?»

Конечний ідеал всесвітньої культури—це братерське єднання всіх народів, це зілляння всіх народів в один народ, в яким не буде ні «елліна ні іудея». Але це не означає загальної нівеліровки, загальної одноманітності. Мета культури в тім, щоб скласти такий лад суспільного життя, який дав би кожній нації та окремій особі щастя. Щастя ж—поняття

індивідуальне, а тому й не може воно втілитись для всіх в одну форму.

Процес зілляння народів в братерську сімью треба уявляти трохи не так, як його уявляють де-які сучасні космополіти, так звані ассімілятори. Треба, щоб кожна нація, як і кожна окрема особа, йшли до цього великого акту культури власними стежками з своїми власними скарбами, не одкидаючи на бік їм лиш властивих здібностей. Треба, щоб вони зливалися вільно, а не з під батога дужчої нації. Треба, щоб вони дбали лиш про щастя загальнолюдуства, а не про вузьке, «патріотичне» щастя дужчої нації.

Справжнє царство правдивого космополітизму настане лиш тоді, коли нації вільно позичатимуться кращими здобудками культури, коли єднання народів не ґрунтуватиметься на кістках задавлених націй. Немає жадної потреби, щоб дужчі нації накидали слабшим свою культуру, свої здібности. Слабші нації й сами вільно, обмірковано й радо позичатимуть у них те, що користне. Хиби ж ширити нема ніякої рації. До того ж мусимо брати на увагу, що часом річ, користна одній нації, шкодить другій.

Тільки вільна позика дасть спромогу користним здобуткам світової культури поширитись поміж всіма націями світу. Коли люди ріжних націй впевняться, що такий то здобуток французької культури — користний їм, то без батога позичатимуть та радо прищеплюватимуть його своїй нації, щиро дякуючи за таку користь французам і проймаючись до них особливою симпатією. Додивляться люди, що в українській культурі є здобутки кори-

стні всім націям—теж позичатимуть їх, не зважаючи на те, що ця культура слабша французької, і поважатимуть українську націю також, як і інші.

Вільно і обмірковано позичаючи кращі здобутки у сусід, кожна нація разом з тим матиме змогу виправити свої хиби. Від такої вільної позики користні здобутки всіх націй поширяться між всіма націями, а некористні погубляться. Тоді гострі ознаки національної окремішності зникнуть. Нації стануть подібними одна до другої і їм тоді легко буде не штучно, а натурально злитись в одну братерську семью народів, в один майже народ, який не матиме хиб ні жадної нації, а за те матиме користні здобутки всіх націй. Та нова всенація, що складеться таким шляхом, не буде схожа на яку небудь одну з тих націй, з яких склалася, а буде потроху подібна до всіх їх. Коли ж припустити, що для зілляння народів користо, щоб одна нація глitala другу, це б то, щоб люди однієї нації забували свою власну національну культуру і набірались культури дужчої нації, як цього вимагають наші сучасні космополіти-асимілятори,—то нарешті одна дужча нація проковтне всі інші і сама запанує на весь світ. То буде не братерське єднання, а хижацьке проковтнення народів; не зілляння кращих здобутків всіх національних культур, а смерть їх, бо та нація, що всіх глितне, не вбере в себе всіх культур, а придушить їх силою, поставивши вгорі лиш свою культуру (як це ми бачимо скрізь в історії, де одні народи завойовували других). Та культура не матиме всіх тих користних здобутків, які виплекали різні нації, а за те матиме всі свої, їй лиш приналежні

хиби. Тоді запанує на світі не всенація братерства, з розвиненою на всі боки культурою, а яка небудь «всенімеччина» з залізним кулаком, або «всеамерика» з культом гаманця.

Щоб цього не сталося, кожна нація морально повинна дбати про власну культуру, а кожна свідома людина, коли вона любить людей, коли бажає їхнього щастя, бажає, щоб всі народи злились в братерську сім'ю; коли бажає, щоб всі народи стали одним народом, — то мусить помагати слабшим народам в їх культурі, щоб вони стали на один рівень зо всіма, аби вільно злитись з другими, як брат з братом, як рівний з рівним, бо поки народи не рівні в культурі, доти не настане культурного єднання, а буде лиш ковтання дужчими слабших.

Отже моральна заповідь кожній свідомій людині: «помагай культурі слабших народів, а дужчі й без тебе обійдуться; дорожись рідною культурою, стережи, щоб її ніхто не ковтнув, працой над її розвитком для того, щоб підняти її на високу ступінь, ставши на яку, вона вільно злилась би з другими культурами не як жебрак з панами (бо немає спільного щастя для жебрака й пана), а як з рівними братами, і щоб, зливаючись, вона мала право гордо сказати: «я зливаюся з вами не з примусу, а через те, що бачу, як від нашої спілки буде краще всім жити; я беру у вас ваші користні здобутки, але плачу вам за них такими ж цінними своїми, яких ви не маєте!» При таких лиш умовах — «З народом зійдеться народ, Що зроду зародком було, — З'єдна братерство цілий світ, Те процвіте, як пишний квіт».

О Г Л А В.

	стр.
Передмова	3
I. Закони поведіння	7
II. Як виявляється мораль	20
III. Природа моралі	24
IV. Межі моральної діяльності	29
V. Боротьба за існування	39
VI. Кохання в дітях—перший помішник в боротьбі за життя та культуру	47
VII. Кохання серед подружжя—другий помішник в боротьбі за життя та культуру	63
VIII. Кохання в суспільстві—третій помішник в боротьбі за життя та культуру	71
IX. Моральний інстинкт та моральний розсуд	83
X. Зверхні фактори моралі: а) обов'язок та б) самоповага	95
XI. Зверхні фактори моралі: в) принадність прекрасного	109
XII. Міра чеснот—кохання.	122
XIII. Норми (правила, звичаї, закони) моралі	133
XIV. Мораль у взаємовідносинах окремої особи й суспільства	157
XV. Спроба скласти де-які моральні норми на підставі того, що сказано про мораль	169

Книжки й брошури того самого автора

1. Мораль. Природа, зміст, історія та норми її.
2. Як навчати дітей рідній історії.
3. Хто ми й що нам робити.
4. Якої республіки треба бідним людям.
5. Історія України в народніх думках та піснях.
6. Історія Українського народу. Підручник для вищої початкової школи.
7. Поділля. Історично-географічний нарис.
8. Всесвітня історія. Ч. I. Стародавній світ. Підручник для середньої школи.
9. Фатальна помилка революцій.
10. Народня влада на Україні.
11. Die Ukraine und Rußland.
12. Визволення всіх трудящих.

В И Г О Т О В Л Е Н О Д О Д Р У К У :

1. Історія світобудівлі.
2. Методика навчання рідної мови.
3. Всесвітня історія. Ч. II. Середні віки. Підручник для середніх шкіл.
4. Всесвітня історія. Ч. III. Нові часи. Підручник для середніх шкіл.
5. Контрреволюція на Україні.
6. Коротка історія земель Чехословацької Республіки.